

שוד הבדים הגדול של האצ"ל: פיקוח ממשלתי, כלכלה 'שחורה' ומאבק לאומי

הדס פישר

מבוא

זו היתה שעת צהריים של יום שישי, 6 באוקטובר 1944, חול המועד סוכות תש"ה. שמונה משאיות תובלה נכנסו בזו אחר זו לחצר הבניין שבקרן הרחובות נחלת בנימין ושדרות רוטשילד, מקום משכנם של משרדי המפקח על התעשיות הקלות (Controller of Light Industries) של ממשלת המנדט. במשך שעות אחר הצהריים, בשקט ובהתמדה, הטעינו עשרות גברים על המשאיות גיליילי בד ופיסות אריג שהוצאו ממחסני המחלקה במרתף הבניין. העוברים והשבים, הממהרים לבתיהם בערב השבת והחג, לא הוטרדו ממה שנראה כהעברת סחורה שגרתית, וודאי שלא דימו בנפשם כי לנגד עיניהם מתחולל שוד חמוש של האצ"ל, שאנשיו השתלטו על הבניין והעבירו לרשותם את הסחורה יקרת הערך שהיתה בו. שוד הבדים הגדול של האצ"ל התרחש בעיצומו של המרד בשלטון הבריטי, שעליו הכריז הארגון בפברואר 1944. 32,000 יארד בד נגנבו ('הוחרמו' בלשון האצ"ל) בשוד זה בשווי שהוערך בעשרות אלפי לא"י. חלק גדול מן הסחורה תפסה המשטרה והשיבה לממשלה בחודשים שלאחר האירוע, אך יתרתה נמכרה והניבה לאצ"ל רווח כספי ניכר. הצלחתו של שוד הבדים היתה הישג מבצעי לאצ"ל ומקור מבוכה לממשלת המנדט ולמשרד

* מאמר זה צמח מתוך מחקר שנערך במסגרת לימודי התואר השני בחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל אביב. גרסה מוקדמת של המאמר הוצגה בכנס האגודה הישראלית להיסטוריה כלכלית בדצמבר 2013. אני מודה לפרופ' בילי מלמן, שהנחתה אותי בכתיבת עבודת הגמר של התואר השני ויעצה לי בכתיבת מאמר זה, על ההדרכה ועל העידוד המתמשכים. תודתי שלוחה גם לעובדי ארכיון מכון ז'בוטינסקי, ארכיון המדינה והארכיון לתולדות 'ההגנה', שסייעו בידי במומחיות באיתור מקורות למאמר, ולדאריכליות ציפי שגב ודנה סוקולצקי, שחלקו עמי מידיעותיהן על בית קנין, אתר התרחשותו של שוד הבדים, והרשו לי להשתמש בתיק התיעוד של הבניין. עוד אני מבקשת להודות לפרופ' דבי ברנשטיין, נעמי לבנקרון, ורדית גרבר, וילה ראוטנברג ואלה איילון, שקראו גלגולים שונים של מאמר זה ותרמו, כל אחת בדרכה הייחודית, לגיבושו. לבסוף אני מודה לקוראים האנונימיים של כתב העת על הערותיהם המאתגרות ורבות הערך.

המושבות הבריטי. בגאווה גלויה נכתב בביטאון האצ"ל חרות על האירוע שבו 'צעירים עברים שלטו במשך ארבע שעות, לאור היום, בחלק שלם של עיר גדולה, הנתונה לחסותה של האדמיניסטרציה הגאונית'.¹ כמו שעולה מדברים אלו, חוץ מתרומתו לשיפור המאזן הכלכלי של האצ"ל, הגשים השוד את מטרותיו האידאולוגיות של המרד המחתרתי – פגיעה ביוקרתו של הממשל הקולוניאלי, חתירה תחת סמכותו השלטונית והפקעה זמנית ומקומית, אך חשובה מבחינה סמלית, של אחיזתו בשטח.

למרות ההדים שעורר שוד הבדים בזמנו בארץ ובבריטניה ומקומו בתולדות המאבק הלאומי של האצ"ל, הוא כמעט שאינו נזכר בספרות המחקר.² ההיסטוריוגרפיה הקיימת ממקמת אותו בשולי הכרוניקה המבצעית של האצ"ל כאירוע צדדי, פעולת 'רכש' מינורית שרחוקה מליבתו ההיסטורית, האידאולוגית והמעשית של הארגון כמחתרת לוחמת. נראה שהדבר קשור לנטייה הקיימת במחקר לבחון את פעילות האצ"ל ולנתח אותה מתוך פריזמה ביטחונית-צבאית. זו מכתובה התמקדות בתורת הלחימה של הארגון, בטקטיקה, באסטרטגיה ובאידאולוגיה שלו, והתייחסות לרבדים אחרים של פעילותו ומנגנוניו כאל היבטים משניים, נגזרת של המאבק הלאומי, ולא כרכיבים חשובים לעצמם של סיפור היסטורי רב פנים.³ במקרה של שוד הבדים מוגבלותה של הפרשנות הביטחונית מתגלה בחלקיות ההסבר שהיא מציעה לאירוע. מחלקת המפקח על התעשיות הקלות, היעד של שוד הבדים, אמנם היתה חלק מהממסד המנדטורי, שנגדו הופנה המרד, אך מדובר היה במוסד אזרחי-בירוקרטי, משרד ממשלתי טכנוקרטי ששירת את האוכלוסייה היהודית ופעילותו לא נגעה בתחומים של ביטחון פנים ושיטור או בסוגיות אזרחיות שעמדו בחזית המאבק הלאומי כגון הגירה ומיסוי. בניגוד לתחנות משטרה, מפקדות הבולשת ובתי סוהר, מחלקת המפקח על התעשיות הקלות לא היתה בחירה מובנת מאליה לתקיפה מחתרתית.

- 1 חרות, לז', 31.10.1944, מצוטט אצל: דוד ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי: המרד (1944-1946), מוסד קלזנר, תל אביב 1973, עמ' 65.
- 2 לאזכורים אגביים ולתיאורים קצרים של השוד בספרות המחקר ראו: אלדד חרובי, הבולשת חוקרת: ה-CID בארץ ישראל, 1920-1948, פורת, צור יגאל-כוכב יאיר 2011, עמ' 236; יעקב מרקוביץקי, לקסיקון אצ"ל, משרד הביטחון, תל אביב 2005, עמ' 54; הנ"ל, המפקד: בניין כמנהיג של ארגון גרילה עירוני, כרמל ומרכז מורשת מנחם בגין, ירושלים 2012, עמ' 130; משה מרקס, 'אצ"ל ולח"י' בארץ ישראל: פעילותם להשגת מימון ואמצעים כספיים, 1940-1948, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 1994, עמ' 90-92; ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי, שם, עמ' 63-65; יוסף קיסטר, 'פעולות הרכש של האצ"ל', בתוך: יעקב מרקוביץקי (עורך), המורדים: מאבק אצ"ל בבריטים 1944-1948: דיון מחודש, אוניברסיטת חיפה, מוסד הרצל לחקר הציונות ולימודה ומרכז מורשת מנחם בגין, ירושלים 2008, עמ' 173.
- 3 ראו מרקוביץקי, המפקד, שם; הנ"ל, המורדים, שם. חיבורים אלה ואחרים מרחיבים בכמה הקשרים את היריעה אל עבר המישור החברתי-כלכלי, אבל מתוך הכפפה שלו למדרג חשיבות שמציב בראשו את ההקשר הביטחוני, או במסגרת כתיבה תיאורית שמפרטת יותר מאשר מנתחת. ראו גם: שולמית אליאש, גולי אצ"ל ולח"י במחנות המעצר באפריקה, 1944-1948, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 1996; מרקס, 'אצ"ל ולח"י בארץ ישראל', שם.

מדוע נפל משרד זה דווקא קרבן לשוד האצ"ל? היעדרם של כיווני תשובה לשאלה זו בכתיבה הקיימת על הארגון חושפת את החסר המחקרי ואת הצורך בפרספקטיבות נוספות. מאמר זה מבקש לצאת מן העמדה ההיסטוריוגרפית המוכרת אל עבר תפיסה היסטוריוגרפית אחרת, שמתבוננת בפעילות האצ"ל בהקשרים היסטוריים רחבים – חברתיים וכלכליים – וחותרת להבין כיצד תפקד הארגון כשחקן היסטורי במציאות נתונה ואל מול שחקנים וגורמים אחרים. בפתיחה זו של האופק המחקרי טמון חידוש היסטוריוגרפי כפול: ראשית, הגישה המוצעת כאן תאפשר להעריך מחדש את האצ"ל ולסרטט באופן מורכב ורב-ממדי יותר את דמותו. כך העמדתו במוקד של שוד הבדים מצד אחד תלמד כיצד מימש האצ"ל בזירה הכלכלית את עקרונותיו הפוליטיים ואת יכולותיו המבצעיות, ומן הצד האחר תחשוף את הפשרות האידאולוגיות, את המתחים הפסיכולוגיים ואת הקשרים עם גורמים פוליטיים מפוקפקים שהיו כרוכים בפעילותו בזירה זו.

הצגת השאלה שהעסיקה את אנשי האצ"ל ואת מתנגדיו – האם היו השוד ופעולות כדוגמתו חלק ממאבק לאומי נעלה שכפוף לסדר חוקי ומוסרי גבוה מזה שלפיו פעל השלטון הבריטי, או ביטוי של דרך פעילות 'גנגסטריט', נפשעת והרסנית? – תאיר מזווית בלתי מוכרת את השסע הפוליטי בין היישוב היהודי המאורגן למחתרות ה'פורשים'. שנית, במבט השוואתי הדוגמה הפרטית של האצ"ל תאשש את מסקנותיו של תומס ניילור (Naylor), שחקר את ההיבט הכלכלי בפעילותם של ארגוני גרילה מודרניים ברחבי העולם ומצא כי אלו מנהלים על פי רוב מסכת קשרים ענפה עם גופי פשע מאורגן ומשתלבים במקום מושבם בעולם התחתון בענפי פעילות כהברחות, סחר בלתי חוקי, הלבנת כספים וסחיטה באיומים.⁴ לצד זאת סרטט ניילור את יחסי הגומלין המורכבים שארגונים לא חוקיים מקיימים עם המדינה שבתוכה הם פועלים ותחתיה הם חותרים; זו כוללת הישענות טפילית על מנגנונייה הכלכליים הפורמליים לצד נקיטת פרקטיקות כמו-ממשלתיות בגופי המחתרת. גם בעניין זה יחשוף סיפור שוד הבדים מגמות דומות באצ"ל.

מלבד תרומתו למחקר האצ"ל, ניתוח פרשיית שוד הבדים מפרספקטיבה חברתית-כלכלית ישבץ את האירוע בשני רצפים היסטוריים שחורגים מסיפורה של המחתרת כשהוא לעצמו. הרצף הראשון הוא ההיסטוריה של הפשיעה הכלכלית בפלשתינה-א"י, שהשוק השחור היה בתקופת מלחמת העולם השנייה אחד מעמודי התווך העיקריים שלה. חקר ממדיה ומאפייניה של הפעילות הכלכלית הבלתי חוקית בשנות הארבעים בפרט ובתקופת המנדט בכלל אינו מפותח בהיסטוריוגרפיה הקיימת, המתמקדת בכלכלה הרשמית והגלויה.⁵ החיבורים היחידים העוסקים בשוק השחור אינם בוחנים את מקומה

4 Thomas Naylor, 'The Insurgent Economy: Black Market Operations of Guerilla Groups', in: Idem, *Wages of Crime: Black Markets, Illegal Finance, and the Underworld Economy*, Cornell University Press, Ithaca, NY 2002, pp. 44-87

5 נחום גרוס, לא על הרוח לבדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ ישראל בעת החדשה, מאגנס, ירושלים 1999; יעקב מצר, 'כלכלת ארץ ישראל בתקופת המנדט: מבט על התפתחות המחקר', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), כלכלה וחברה בימי המנדט: 1918-1948, המרכז

של כלכלת המחתרות היהודיות בו, במעין תמונת מראה של ההפרדה ההיסטוריוגרפית בין החברתי לביטחוני בנוגע לאצ"ל.⁶ הספרות הקיימת מצביעה לעתים על הקשר ההיסטורי בין פשיעה כלכלית לפעילות מחתרתית,⁷ אבל בתמונה שהיא מסרטטת אין התייחסות למשטר הפיקוח הכלכלי של ימי המלחמה, שבשעת התרחשותו של שוד הבדים עמד בשיא כוחו. כמו שיעלה להלן, את שוד הבדים ואת בחירתו של האצ"ל במשרדי המפקח על התעשיות הקלות כמטרה לו, אי-אפשר להבין בלי לעמוד על דמותה של כלכלת המלחמה של ממשלת המנדט.

נקודה זו מובילה במישרין אל הרצף ההיסטורי השני שחקר המקרה של שוד הבדים עשוי לתרום לו – תולדותיהם ומאפייניהם של היחסים בין ממשלת המנדט ליישוב היהודי. בעשורים האחרונים הולכים ומצטברים חיבורים שמרחיבים את יריעת המחקר בנוגע לקולוניאליזם הבריטי בפלשתינה-א"י. אלו מתרחקים מנקודת המוצא הנפוצה הרואה ביישוב היהודי ישות אוטונומית, ששלטון המנדט הוא גורם חיצוני וזר לה, ובמקום זאת מצביעים על ממשלת המנדט ועל סוכניה ככוחות אקטיביים, שמעורבים במגוון תופעות ובתהליכים שהתחוללו בפלשתינה-א"י בכלל וביישוב היהודי בפרט ומגיעים אותם, בייחוד בשנות הכלכלה הריכוזית של מלחמת העולם השנייה.⁸ חקר שוד הבדים יתרום לגוף ידע זה על רקע אפיונה הדמוגרפי של הזירה המוסדית שהתרחש בה – משרד ממשלתי שמאויש כולו ביהודים בני היישוב. כך יצביע המאמר על האתר שבו התרחש השוד כמרחב חברתי וגאוגרפי של חפיפה בין הממשל המנדטורי ליישוב היהודי. פרדוקסלית יתברר כי הווייתו המעורבת המקומית-קולוניאלית של סניף מחלקת המפקח על התעשיות הקלות בתל אביב היא שסללה את הדרך להצלחת השוד, שלאחר מכן הציג האצ"ל כפגיעה בשלטון שעבוד זר. העסקתם של יהודים ארץ-ישראלים בשירות הציבורי המנדטורי היא תופעה מוכרת,

למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר 2003, עמ' 7-57; Jacob Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge University Press, Cambridge 1998

6 נמרוד הגלעדי, 'השוק השחור והתגבשותה של החברה הישראלית ממלחמת העולם ה-II ועד לימי הצנע', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2011; Sherene Seikaly, 'Meatless Days: Consumption and Capitalism in Wartime Palestine', Ph.D. dissertation, NYU 2007.

7 חיים פיירברג, 'תל אביב: תמונות, רצף וריבוי פנים של חברה ותרבות עירונית בתקופת מאבק (1936-1948)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2003, עמ' 227-238, 241-250; Elizabeth Bartels, 'Policing Politics: Crime and Conflict in British Mandate Palestine (1920-1948)', Ph.D. dissertation, City University of New York 2004, p. 105.

8 ראו למשל: דבורה ברנשטיין, *נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2008, עמ' 218-240; Michael Birnhack, *Colonial Copyright: Intellectual Property in Mandate Palestine*, Oxford University Press, Oxford 2012; David DeVries, *Diamonds and War: State, Capital and Labor in British-Ruled Palestine*, Berghahn Books, New York, 2010.

אולם רק מעט נכתב על היבטיה התרבותיים והחברתיים.⁹ על רקע זה ניתוח האופן שבו עיצבה המציאות של אזור תווך יהודי-ממשלתי זה את הסיטואציה ההיסטורית הקונקרטית של שוד הבדים יעשיר את ההיסטוריוגרפיה של היחסים בין המדינה הקולוניאלית ובין האוכלוסייה המקומית בפלשתינה-א"י.

מבחינה מתודולוגית המחקר נעשה בקנה מידה שאפשר לכנותו מיקרו-היסטורי. בנייתו שהוא מציג תומכת ספרות מחקר מגוונת, אבל החומר הראשוני שהוא מתבסס עליו עוסק רובו ככולו בפרשייה אחת. לבחירה זו מעלות ומגבלות מובנות. ההתבוננות בהתרחשויות ברזולוציה גבוהה ופירווקן למרכיביהן מאפשרים לחשוף בהן רבדים סמויים, שאינם נגלים מרחוק, וההתמקדות באירוע יחיד מאפשרת להקיף אותו ממגוון צדדי ולהציג אותו במלאותו ההיסטורית. עם זאת אין להתעלם מן החיסרון המובהק של הפריזמה המיקרו-היסטורית, והוא שאלת היחס בין המקרה הפרטי ובין מגמות היסטוריות רחבות. מאמר זה כולל דוגמאות נוספות ותימוכין לטענות המועלות בו, אך ברי כי תיקוף מלא שלהן דורש העמקת המחקר והרחבתו.

שוד הבדים היה נקודת מפגש בין מערך הפיקוח הכלכלי של ימי המלחמה, השוק השחור והאצ"ל. המאמר יחשוף טפח מיחסי הגומלין המורכבים בין מסגרות חברתיות אלו מתוך ניתוח של השוד, הקשריו ותוצאותיו משלוש נקודות המבט: הממשלתית, הפלילית והמחתרתית. אך ראשית נפתח בסיפור השוד, החל בבחירת היעד וכלה בהשלמת הפעולה.

'תכנית דמיונית ונועזת, מתאימה יותר ל"בלש זעיר": התכנון והביצוע של שוד הבדים

לו היה זוכה סיפור שוד הבדים לעיבוד ספרותי או קולנועי, אין ספק שתפקיד גיבור העלילה היה נשמר למפקד הפעולה, מאיר ראם (במקור ויזל, 1918-2004). דמותו של ראם כמו שמצטיירת מכתביו,¹⁰ מהתיק האישי שלו ברשומות ה-CID הבריטי (הבולשת)¹¹ ומארכיונו

9 ראו: דבורה ברנשטיין, 'כאשר "עבודה עברית" איננה עומדת על הפרק: הסדרות העובדים לנוכח המגזר הממשלתי המנדטורי', בתוך: בראלי וקרלינסקי (עורכים), *כלכלה וחברה*, עמ' 79-106; יוסף צ'רני, 'השתלבותם של יהודים בתפקידים בכירים במנהל הבריטי בממשלת המנדט, 1918-1948', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2008; יעקב ראובני, *ממשל המנדט בא"י, 1918-1948: ניתוח היסטורי-מדיני*, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 1993, עמ' 107-117; הנ"ל, 'המרכיב היהודי במנגנון ממשלת המנדט: היבטים כלכליים ומדיניים', *מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים*, 31 (1989), עמ' 43-75; Matthew Hughes, 'A British "Foreign Legion"? The British Police in Mandate Palestine', *Middle Eastern Studies*, 49, 5 (2013), pp. 699-700.

10 מאיר ראם, עם המשפחה הלוחמת: זיכרונות איש אצ"ל תרצ"ח-תש"ה, נחושתן, תל אביב 1977.

11 Meir Ben Yehuda Ram, Personality Sheet, 22647, מצוי בארכיון לתולדות 'ההגנה' (להלן את"ה), תיק 47/44.

האישי הקטן השמור במכון ז'בוטינסקי,¹² היא של איש 'המשפחה הלוחמת' בכל הווייתו. הזדהותו עם האצ"ל היתה מוחלטת וצבעה את מהלך חייו עד תומם - 'אחינו לא עלה מן המחותרת', ספדה לו אחותו לאחר מותו.¹³ הביוגרפיה של ראם עשויה תמהיל של חינוך פוליטי רוויזיוניסטי וקריירה מחתרתית אינטנסיבית שכוללת פעולות, מעצרים ובריחות. הוא נולד בפולין למשפחה מרובת ילדים מרקע דתי ועמה היגר לארץ בשנת 1923. סבו היה ממייסדי שכונת כפר גנים שבעורף הכפרי של פתח תקווה, והוריו ניהלו חנות בשוק העירוני ובסמוך אליו התגוררו.¹⁴ דרכו המחותרתית של ראם, חניך תנועת הנוער בית"ר, החלה בראשית ימי המרד הערבי בארגון 'ההגנה', אך עד מהרה עבר לאצ"ל והתקדם בשורות סניף המחותרת בפתח תקווה עירו, שהלכה והתבלטה כמעוז חשוב של ארגון זה.¹⁵ כל שנות הארבעים עקבה הבולשת אחר ראם ורדפה אחריו שעה שנעצר במעצרים מנהליים במחנות כליאה בארץ ישראל ובאפריקה - שאליה נשלח במסגרת מדיניות ההגליה של השלטון הבריטי - ויצא מהם, חמק וברח. שוד הבדים, המבצע הראשון בקנה מידה ארצי שארגן וניהל, היה נקודת מפנה בקריירה המחותרתית שלו, ולאחריו התמנה לתפקיד הבכיר ביותר ששימש בו טרם נתפס - מפקד מחוז חיפה של האצ"ל.¹⁶

זיכרונותיו הכתובים של ראם, שראו אור כ־30 שנה לאחר השוד, מספקים תיאור מפורט ביותר, בגוף ראשון ובסגנון עלילתי, של שוד הבדים וההכנות לו. לפי ראם את הפשיטה על מחסן הבדים של מחלקת הפיקוח על התעשיות הקלות בתל אביב יזם יעקב מרידור (במקור ויניארסקי, 1913-1995), אז סגן מפקד האצ"ל, והוא זימן את ראם אליו, הציג לפניו את הרעיון בקווים כלליים והטיל עליו את התכנון ואת הביצוע.¹⁷ בסוד העניינים הוכנסו גם ירוחם לבני ('איתן', 1919-1991) ועמיחי פאגלין ('גיד', 1922-1978), מאנשי השטח הבולטים של האצ"ל.¹⁸

- 12 ארכיון מכון ז'בוטינסקי, חטיבה פ־405.
- 13 'מאיר ראם - גונדר נחושתן ז"ל, ינואר 1918-15.09.2004, כ"ט אלול תשס"ד, שלושים למותו מספד (מפי אחותו, עליזה ראם פישמן)', ארכיון מכון ז'בוטינסקי, תיק פ־405/7.
- 14 כך נלמד מן התכתובת שניהל ראם עם משפחתו בשנות שהותו במאסר. ראו אסופת מכתבים בארכיון מכון ז'בוטינסקי, תיק פ־405/4.
- 15 ראו: מנחם בגין, המרד: זיכרונותיו של מפקד הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל, אחיאסף, ירושלים, 1950, עמ' 171; אלי הפנר, 7 נכנסו לפרדס: זכרונותיו של לוחם אצ"ל, משרד הביטחון, תל אביב 1980, עמ' 54-61.
- 16 שלמה אוקן (עורך), גולי קניה: סיפורם של לוחמי המחותרת בגלות אריתריאה, סודן וקניה, עמותת גולי קניה, תל אביב 1995, עמ' 272.
- 17 ראם, עם המשפחה הלוחמת, עמ' 123.
- 18 איתן לבני, 'המעמד' - מבצעים ומחותרת: סיפורו האישי של מפקד המבצעים של הארגון הצבאי הלאומי, עידנים וספרי ידיעות אחרונות, תל אביב 1987, עמ' 106; על לבני ראו: מרקוביץ, לקסיקון אצ"ל, עמ' 128; על פאגלין ראו: שם, עמ' 176.

בראשיתו של דבר, כתב ראם, נראתה לו התכנית לשדוד את מחסני הממשלה לאור יום 'דמיונית ונועזת, מתאימה יותר ל"בלש זעיר"¹⁹. הדימוי הספרותי, המתייחס לחוברות הבלשים שנפוצו ביישוב באותן שנים,²⁰ מעיד על האופן שבו עיצבה התרבות הפופולרית את המחשבה ואת המעשה של אנשי האצ"ל, ומציג בידור המוני והתקוממות לאומית כתופעות היסטוריות ששואבות ממאגר משותף של דגמים ודימויים. בזיכרונותיו של ראם תואר גם השלל המיועד במונחים בדיוניים: 'בימי המלחמה', כתב, 'נערמו כמויות ענקיות של בדים מבדים שונים במרתפי המשרד הממשלתי. מרידור [...] לטש עיניו ל"אוצר" זה'.²¹ בנימה דומה תיאר ראם את השלל מאוחר יותר, משנגלה לעיניו לראשונה בשעת השוד. המרתף, כתב, 'היה עמוס לעייפה בדים מבדים שונים. הכמויות סנוורו את העיניים. יכולת לראות בד אנגלי משוכח, בד קטיפה, גרבי צמר, משי - ממש אוצר בלום'.²² האדרה פנטסטית דומה של המלאי הממשלתי התקיימה בשמועות שנפוצו באצ"ל טרם השוד ולפיהן שוויו של המלקוח הצפוי הוא לא פחות ממיליון לא".²³

על פי ראם הוא שהציע את התחבולה שעליה נשענה תכנית השוד - חדירה ליעד בהיחבא והוצאת השלל במסווה של פעילות ממשלתית רגילה²⁴ - ורעיון זה דרש איסוף מודיעין מוקדם על השגרה הנהוגה במקום. המשרדים והמחסנים של המחלקה לפיקוח על התעשיות הקלות בתל אביב שכנו בבית בָּנִין בלב העיר - בניין משרדים ומסחר רב מידות, אחד הראשונים מסוגו באזור, שבשנות השלושים תכנן האדריכל זכי שלוש בפאר מודרניסטי (תמונה 1).²⁵ עוד בטרם נהפך הבניין למעוז ממשלתי בתקופת מלחמת העולם השנייה, היו תולדותיו קשורות בהיסטוריה של האימפריה הבריטית במזרח התיכון: בעליו של הבניין, מוריס בָּנִין, היה נצר לשושלת הון ומסחר יהודית שמוצאה בעדן (Aden), ושאת כוחה הפוליטי והכלכלי חבה לקשריה עם השלטון הבריטי בעיר, מושבה בריטית מאמצע המאה ה-19.²⁶ בָּנִין, בעל נתינות בריטית אך לא תושב פלשתינה-א"י, רכש את הקרקע

19 ראם, עם המשפחה הלוהמת, עמ' 123.

20 על כך ראו: יעקב וזהר שביט, 'מבוא: ארץ ישראל תחתית - עלייתו ונפילתו של הבלש העברי', בתוך: יעקב וזהר שביט (עורכים), הבלש העברי חוזר: מבחר הסיפור הבלשי מפלשתינה (א"י), ספרי מוניטין, תל אביב 1983, עמ' ב-כד.

21 ראם, עם המשפחה הלוהמת, עמ' 120.

22 שם, עמ' 127.

23 מנחם מלצקי, אמת אחת ולא שתיים: מאבק האצ"ל בבריטים, ידיעות אחרונות, תל אביב 1995, עמ' 26.

24 ראם, עם המשפחה הלוהמת, עמ' 123.

25 פירוט תולדותיו של המבנה וניתוח אדריכלי שלו ראו בתיק התייעוד שהוכן לקראת שימורו: משרד אדריכלים סוקולצקי-שגב, 'תיק תיעוד - בנין לשימור: בית בנין-בר'.

26 על מעמדה של המשפחה בעדן ראו: דני גולדשמיד, 'משפחת מנחם משה והשפעתה על זהות קהילת יהודי עדן', בתוך: אהרן גימאני, רצון ערובי ושאל רגב (עורכים), בני תימן: מחקרים ביהדות תימן ומורשתה, הקרן למורשת יהדות ספרד ע"ש אהרן ורחל דהאן, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"א, עמ' 25-48.

תמונה 1. בית בֶּנִין, שנות החמישים המוקדמות, לאחר הוספת הקומות הרביעית והחמישית ובניית פרגולה על גג הבניין, שינויים שהושלמו בשנת 1952²⁷

שעליה נבנה הבניין בראשית שנות העשרים, בניגוד לחוק והודות לאישור חריג מן הנציב העליון דאז הרברט סמואל, שניתן הודות לתרומתה של משפחת בֶּנִין לקידום האינטרסים של האימפריה הבריטית באזור.²⁸ ייתכן כי הפקעת האגף המזרחי של הבניין, זה הפונה לרחוב נחלת בנימין, בשנת 1942 בשם המאמץ המלחמתי,²⁹ היתה דרכה של ממשלת פלשתינה-א"י לתבוע גמול בדיעבד על הקלה זו.

בשל מיקומו, גודלו ועיצובו המהודר היה בית בֶּנִין לנקודת ציון בנוף העירוני, אך חלליו הפנימיים לא היו נגישים לעין האזרחית. מערכת של אישורי כניסה ממוספרים ושמירה חמושה כל שעות היממה חצצו בין הרחוב ובין הכניסה לאגף הממשלתי בבניין. מימוש תכנית השוד ה'שקט' של האצ"ל היה תלוי אפוא באיתור פרצות באבטחת המבנה. אלו נמצאו לאנשי האצ"ל, לאחר תצפיות, בשתי נקודות מגע של הבניין עם הסביבה העירונית, שהאמונים על הביטחון במשרדי הממשלה הזניחו את המעקב אחריהן.³⁰ האחת היתה גג

27 מקור התמונה: אוסף אליאסף רובינסון, אוניברסיטת סטנפורד, פריט מס' 00016343_22067. על השינויים בבניין ראו: גנזך מנהל ההנדסה של עיריית תל אביב, תיק מס' 00030520.

28 יוסף אליהו שלוש, פרישת חיי: 1930-1870, י.א. שלוש, תל אביב תרצ"א, פרק כו. נצפה באמצעות אתר פרויקט בן-יהודה: http://benyehuda.org/chelouche/parashat_xayay.html

29 "Benin building: Schedule of conditions of above hiring taken over by Military on 29.07.1942, ארכיון המדינה (להלן א"מ), תיק מ' 4944/1.

30 על שגרת האבטחה בבניין העידו עובדי המחלקה לפיקוח על התעשיות הקלות לפני ועדת החקירה המחלקתית לבירור נסיבות שוד הברדים. ראו: תמלילי עדויותיהם של גברת בלמן, מ. טישלר, יצחק וולשפיגל, א. נאסר, גרגור סגל, יואכים לווינטל, 11.10.1944; תמליל עדותו של פול רוזנפלד, 16.10.1944; תמלילי עדויותיהם של יעקב בוך, יוסף שינדלר ופריץ גרינפלד, 17.10.1944, תמליל עדותו של שמואל הורביץ, 30.10.1944, א"מ, תיק מ' 83/2. התמונה המצטיירת מעדויות אלה היא של שמירה רופפת בלבד על הגג ועל החצר האחורית, בוודאי בהשוואה לשמירה הקפדנית על הכניסה הראשית לבניין.

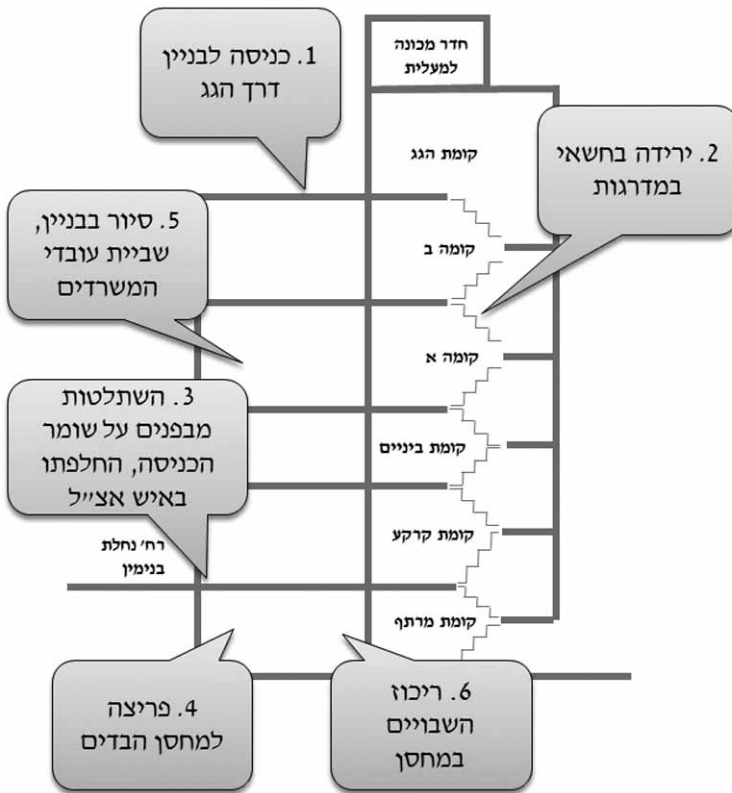
הבניין, שאליו אפשר היה להגיע דרך גג מלון פֶּלְטִין הצמוד; והאחרת היתה חצרו האחורית של הבניין, שבה שכנו סוכנות מכירות ומוסך של חברת מכוניות היוקרה פֶּקָרד (Packard), ואותם פקדו אזרחים ללא בקרה ממשלתית.³¹ החצר נמצאה במפלס נמוך מן הרחוב, ודלת נעולה אך לא שמורה הובילה ממנה ישירות לקומת המרתף. תכנון מוקדם ואיסוף מודיעין הביאו גם לידי קביעת מועד השוד: אחר הצהריים של יום שישי, ערב שבת חול המועד סוכות, לאחר שעות העבודה המקובלות במגזר הממשלתי ובעת שהפעילות המסחרית במרכז העיר הולכת ודועכת, אך תנועת אנשים וכלי רכב ברחובות עדיין אין בה כדי לעורר חשד. כך צומצמו סכנת הגילוי מבחוץ וההתנגדות מבפנים לפורצים.³²

חלקו הראשון של שוד הבדים כבר הושלם בשעות הבוקר של היום המיועד לאחר שראם ואיש אצ"ל נוסף, מסגר במקצועו, עלו לגג בית בנין דרך גג מלון פֶּלְטִין כמתוכנן, פרצו בחשאי את הדלת שבראש גרם המדרגות בבניין, ועזבו כלעומת שבאו. במקביל רוכזו המשתתפים בשוד, כ־50 במספר, בבית הספר כ"ח ביפו, ונאספו המשאיות שיועדו להעברת השלל.³³ אלה היו כלי רכב פרטיים שהוזמנו מבעוד מועד באמתלה של משלוח פרות הדר מפרדסי תל ליטווינסקי (תל השומר) לשוק חיפה, ובדרכם לנקודת הפגישה המתוכננת שבה האצ"ל את נהגיהם והחליפם באנשיו.³⁴ בשעה אחת אחר הצהריים הסתיים יום העבודה הקצר במטה תל אביב של מחלקת המפקח על התעשיות הקלות, ורוב עובדיו עזבו את המקום. בבניין נותרו רק מנהל מדור הטקסטיל ואחד מפקידיו, שביקשו להשלים משימות דחופות, וכן עובדי הניקיון ושומר הלילה של המשרדים.³⁵

כמה דקות לאחר השעה שתיים בצהריים החל השוד בפועל. חוליית פריצה בראשותו של ראם עלתה על גג הבניין והתגנבה דרך הדלת שנפרצה במורד גרם המדרגות, עד הכניסה למבנה. חמושים באקדחים – בדיעבד נטען באחדות מגרסאות אנשי האצ"ל כי הללו לא היו טעונים³⁶ – הפתיעו הפורצים את השומר, פרקו ממנו באיומים את נשקו ולקחו את צרור המפתחות שברשותו. הן על פי עדותו של ראם, הן על פי גרסתו לאירועים של שומר הלילה, הצהירו הפורצים בגלוי כי באו מטעם האצ"ל.³⁷ ראם ושותפיו פתחו את מחסן

- 31 ראו: מוריס בנין לעיריית תל אביב, 2.5.1940, בתוך: "תיק תיעוד – בנין לשימור: בית בנין-בר", עמ' 55.
32 ראם, עם המשפחה הלוחמת, עמ' 123-125, 128.
33 שם, עמ' 125-127.
34 מלצקי, אמת אחת ולא שתיים, עמ' 27; סגן מפכ"ל הבולשת לממלא מקום המזכיר הראשי, 12.10.1944, א, 47/979.
35 תמלילי עדויותיהם של יצחק וולשפיגל וגרגור סגל בפני ועדת החקירה המחלקתית לכירור נסיבות שוד הבדים, 11.10.1944; תמליל עדותו של פול רוזנפלד כנ"ל, 16.10.1944, תמליל עדותו של יוסף שינדלר כנ"ל, 17.10.1944, א"מ מ' 83/2.
36 אליהו לנקין, ספורו של מפקד אלטלנה, הדר, תל אביב תשכ"ז, עמ' 74-75.
37 ראם, עם המשפחה הלוחמת, עמ' 125; תמליל עדותו של יוסף שינדלר, שומר הלילה של משרדי המחלקה לפיקוח על התעשיות הקלות, בפני ועדת החקירה המחלקתית, מ' 17.4.1944, א"מ, תיק מ' 83/2.

הבדים במפתח שלקחו מן השומר, הותירו אותו שם יחד עם אחד מאנשיהם, ובמקומו הציבו בכניסה לבניין חבר אחר בחוליית הפריצה. לאחר מכן סיירו אנשי האצ"ל הנותרים בין המשרדים, איתרו ושבו את שני עובדי המחלקה ששהו בהם ואת אחד ממנקי הבניין, וצירפו אותם, באיזמי אקדח גם כן, לשומר במחסן בעודם מזדהים כאנשי אצ"ל ולדברי ראם בלוויית הוראה להתפנות למרתף, כביכול בשל פיצוץ קרוב (ראו איור 1: ההשתלטות על הבניין).³⁸ עם סיום ההשתלטות על הבניין נכנסה לפעולה חוליית הפריצה השנייה, פשטה על סוכנות המכוניות בחצר ומנעה מן הנמצאים בה, עובדים ומבקרים, לעזוב את המקום.³⁹ על פי

איור 1: השתלטותו של האצ"ל על הבניין במהלך שוד הבדים

38 ראם, עם המשפחה הלוחמת, עמ' 125; עדויותיהם של יצחק וולשפיגל וגרגור סגל בתאריך 11.10.1944, ושל פול רוזנפלד בתאריך 16.10.1944, בפני ועדת החקירה המחלקתית לבידור נסיבות שוד הבדים, א"מ, תיק מ' 83/2.
 39 ראם, עם המשפחה הלוחמת, עמ' 126; סגן מפכ"ל הבולשת לממלא מקום המזכיר הראשי, 12.10.1944, את"ה, 47/979.

מסקנותיה של חקירת המשטרה השתתפה בשוד גם חוליית פריצה שלישית, שחדרה לבית פנין דרך הכניסה הראשית.⁴⁰ כך גם נטען בדיווחו של עיתון דבר על האירוע,⁴¹ אך זיכרונותיהם של אנשי האצ"ל ועדויותיהם של עובדי המחלקה אינם מאששים השערה זאת, והדבר אף אינו מתיישב עם האסטרטגיה של ביצוע השוד בהיחבא, ללא סממני פריצה בחזית הרחוב הציבורית.

לאחר שהובטחה אחיזתו של האצ"ל בחצר הבניין, נשלח רץ להזעיק למקום את המשאיות. על אחת מהן, מתחת לכיסוי ברזנט, הסתתרו כ־40 מחברי הארגון שתפקידם היה להטעין את הסחורה הממשלתית על כלי הרכב.⁴² פינוי המחסן הממשלתי מן הסחורה שנמצאה בו והעברתה אל המשאיות ארכו כארבע שעות ללא כל הפרעה או חשד. סביב השעה שש בערב יצאו המשאיות למקומות המסתור שהוכנו מראש,⁴³ והפורצים נסוגו מן הבניין, כשהם מתרים בשבויים שלא לעזוב את המקום עד יציאתם המוחלטת ומורים להם להתקשר למשטרה לאחר לכתם.⁴⁴ בשעה 18:10, עוד בטרם נמסרה ההודעה הרשמית, התקבל במפקדת משטרת המחוז ביפו דיווח אנונימי על שאירע.⁴⁵ אף שהדבר אינו נזכר במקורות המחתרתיים, סביר להניח שהאחראים לכך היו אנשי האצ"ל עצמם, שביקשו לוודא כי דבר השוד, שבין היתר נועד לחשוף בפומבי את השלטון בחולשתו, יוודע ברבים. בהמשך הערב, סמוך לשעה שמונה, התייצבו בתחנת משטרת רמת גן נהגי המשאיות 'המקוריים' ומסרו כי כל אותו היום הוחזקו תחת שמירה חמושה בפרדס בסביבות תל אביב, ובערב הוצעו לכביש חיפה-תל אביב ושם שוחררו בלויית הבטחה כי מכוניותיהם יוחזרו להם והוראה לפנות למשטרה.⁴⁶ שוד הבדים הסתיים בהצלחה. 'כאשר מיהרנו, איש איש לביתו, על מנת לקבל את פני חג הסוכות, היה ליבנו רחב מאושר', סיכם ראם בזיכרונותיו.⁴⁷ מבחינה טקטית שוד הבדים מדגים את יכולתו המבצעית של האצ"ל כארגון גרילה עירוני.⁴⁸ אנשי האצ"ל איתרו וניצלו לצורכיהם את החולשה הביטחונית העיקרית של בית פנין – היותו חלק אינטגרלי מן המרקם העירוני, דבר שהקשה על השליטה והבקרה הממשלתית על הנעשה בו. הגישה הקלה אל גג המבנה מן המלון הצמוד ואל החצר האחורית

40 סגן מפכ"ל הבולשת, שם.

41 'מעשה שוד גדול בוצע על ידי כנופית בריונים', דבר, 8.10.1944, עמ' 1.

42 סגן מפכ"ל הבולשת לממלא מקום המזכיר הראשי, 12.10.1944, את"ה, תיק 47/979; ראם, עם המשפחה הלוחמת, עמ' 127.

43 שם, עמ' 130; מלצקי, אמת אחת ולא שתיים, עמ' 28.

44 ראם, עם המשפחה הלוחמת, עמ' 130; לטענת ראם, שלא נזכרה בעדויותיהם הרשמיות של בני הערובה, הוא הזוהר אותם כי הכניסה לבניין ממולכדת ולפיכך אל להם לצאת ממנו טרם הגעת המשטרה.

45 סגן מפכ"ל הבולשת לממלא מקום המזכיר הראשי, 12.10.1944, את"ה, תיק 47/979.

46 שם.

47 ראם, עם המשפחה הלוחמת, עמ' 130.

48 מרקוביץקי, המפקד, עמ' 111.

מסוכנות המכונניות לא היו צירוף מקרים מוצלח, אלא נבעו מטבעו של בית ג'נין כבניין משרדים ומסחר בלב העיר, המערב בתוכו ובסביבתו מגוון פונקציות בחיי התושבים – צרכנות, פנאי, עבודה וטיפול בבירוקרטיה ממשלתית. במבט מקרוב, גם בעובדה שהשוד נעשה בלי שמבצעיו יתגלו על אף פרק הזמן הממושך שארך אין כל פלא; הדבר נבע מהיכרותם עם הדינמיקה של תנועת אנשים וחומרים במרחב הציבורי התל-אביבי. במרכז המסחרי של העיר ושל היישוב היהודי כולו סביר היה שהעמסה והעברה של גילי בדים, אפילו בכמות גדולה, לא תעורר רושם חריג. חלון הזמן שנבחר לביצוע השוד הבטיח מצדו איזון מדויק בין מידה של תכונה המונית שתסייע לשוד להיבלע ברעשי הרקע העירוניים, ובין האטה הדרגתית של ההמולה והתכנסות בבתים לקראת השבת והחג, שיקטינו את הסיכון שמישהו יבחין בהתרחשות שאינה כשורה. ולבסוף, רשת הרחובות הצפופה של מרכז תל אביב סייעה למבצעי השוד לחמוק במהירות מזירת הפשע למרות הכבודה הרבה שנשאה עמה שיירת המשאיות שיצאה מבית ג'נין.

בחירתה של הממשלה להפקיע את חללי בית ג'נין שבמרכז העיר ולאכלס בהם את פקידי מחלקת המפקח על התעשיות הקלות ואת סחורות הטקסטיל יקרות הערך היתה תולדה של מדיניותו החברתית-כלכלית של שלטון המנדט באותה תקופה. צעדי הממשלה בשנות המלחמה, בכלל זה עצם הקמתה של המחלקה הצעירה, עמדו ברקע לסיפור השוד. לא ניתן אפוא להבין את משמעויותיו הרחבות בלי להידרש אליהם.

הזווית הממשלתית: כלכלת מלחמה ופקידים יהודים

מלחמת העולם השנייה, שבשלהי ימיה נערך שוד הבדים, שינתה את פניו של המשק הארץ-ישראלי. משוק חופשי יחסית, שהתערבות הממשלה בו נמוכה למדי, הוא נהפך לשוק בתכנון ובניהול ישיר של השלטון.⁴⁹ המעבר לריכוזיות כלכלית בחסות הממשלה לא היה ייחודי לפלשתינה-א"י, אלא אפיין את כל המעצמות והמדינות שהשתתפו במלחמת העולם השנייה – מלחמה טוטלית שהביאה לידי גיוס משאבים ציבוריים ופרטיים בהיקף חסר תקדים.⁵⁰ כמו אזורים אחרים באימפריה הבריטית, גם כאן אורגן המשק המקומי מחדש על פי הדגם של כלכלת החירום בבריטניה גופא,⁵¹ ואת פרטי יישומו בפועל קבעו מאפייניה הייחודיים של הארץ: הניתוק משוקי היבוא באירופה בעקבות המלחמה, כניסתו של הצבא הבריטי למשק המקומי כשחקן מפתח, שגשוג התעשייה הארץ-ישראלית, בייחוד היהודית, בתמיכת הממשלה, והעלייה החדה ביוקר המחיה שליוותה התפתחויות אלו.

49 גרוס, לא על הרוח לבדה, עמ' 220-225.

50 Mark Harrison, 'The Economics of World War Two: An Overview', in: idem (ed.), *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, pp. 22-24

51 גרוס, לא על הרוח לבדה, עמ' 221.

נדבך מרכזי במשטר החירום, שבמהלך המלחמה צמח והשתכלל בהדרגה, היה מערך הפיקוח הכלכלי, שהסדיר בחוק וניהל בפועל את כלל הייצור והצריכה האזרחיים בפלשתינה-א"י בתקופת המלחמה ובתחומים מסוימים גם לאחריה. מערך פיקוח זה נהפך עם הזמן למסגרת שלטונית מארגנת שבסמכותה ובתפקידה לקדם את המשק המקומי, אך לעתים, בכפוף לאינטרסים הבריטיים המקומיים והאימפריאליים, גם להגביל ולרסן אותו.⁵² המערך התבסס על חקיקת חירום מלחמתית, בחלקה אימפריאלית ובחלקה מקומית, שהעניקה לנציב העליון ולבאי כוחו סמכויות בלתי מוגבלות כמעט של חקיקת משנה, ביצוע ואכיפה.⁵³ מטרתו העיקרית של הפיקוח הכלכלי היתה לגייס את המשק המקומי למאמץ המלחמה, אך הוא נועד גם להגן על שגרת החיים הכלכלית של תושבי הארץ, שנפגעה בשל צמצום היבוא והפניית רוב כוחות התעשייה המקומית לחוזים צבאיים.⁵⁴ בתשומת הלב המוגברת שהפנה משטר החירום הכלכלי בפלשתינה-א"י לאוכלוסייה האזרחית ולצרכיה הוא הביא לידי ביטוי מגמה כלל אימפריאלית: הגברה הדרגתית, שהחלה בשנות השלושים והגיעה לשיאה בתקופת המלחמה, של מעורבותה הישירה של הממשלה בכלכלות ובחברות המקומיות בשאיפה לקדם פיתוח כלכלי, רווחה אזרחית ואפילו מידה מסוימת של צדק חברתי בקולוניות.⁵⁵

מבחינה מנהלית התגבש מערך הפיקוח הכלכלי כשורה של מחלקות ממשלתיות שהופקדו כל אחת על ענף או על קבוצת ענפים במשק הארץ-ישראלי. אחת מאותן

52 ראו למשל את הניתוח המקיף של דוד דה-פריס את תעשיית היהלומים בפלשתינה-א"י בתקופת המלחמה: De-Vries, *Diamonds and War*.

53 'חוק הסמכויות לשעת חירום (הגנה), 1939', העתון הרשמי של ממשלת פלשתינה (א"י), 914, 26.8.1939, תוספת מס' 2, עמ' 539-544; 'דבר המלך במועצה על סמכויות לשעת חירום (הגנת מושבות), 1939', שם, עמ' 545-547; 'תקנות ההגנה, 1939', שם, עמ' 548-588; 'פקודת צרכי אוכל ומצרכים הכרחיים (פיקוח), 1939', שם, תוספת מס' 1, עמ' 70-73; 'פקודת המצרכים הכרחיים (מלאי), 1939', שם, עמ' 74-78.

54 *A Survey of Palestine*, prepared in December 1945 and January 1946 for the Information of the Anglo-American Committee of Inquiry, Government Printer, Jerusalem 1946, p. 985 (להלן סקר פלשתינה).

55 אברהם דורון, 'תחיקת עבודה וביטוח סוציאלי: מדיניותה של ממשלת המנדט', בתוך: בראלי וקרלינסקי (עורכים), *כלכלה וחברה*, עמ' 519-552; Alan Richmond Prest, *War Economics*; 552-519; *of Primary Producing Countries*, Cambridge University Press, Cambridge 1948, p. 112; Jane Power, 'Different Drummer, Dame Parade: Britain's Palestine Labour Department, 1924-1948', Ph.D. dissertation, Simon Fraser University, Canada 2007, pp. 16-38; Elizabeth Thompson, 'The Climax and Crisis of the Colonial Welfare State in Syria and Lebanon during World War II', in: Steven Heydemann (ed.), *War, Institutions and Social Change in the Middle East*, University of California Press, Berkeley, CA 2000, pp. 59-99; Robert Vitalis and Steven Heydemann (ed.), 'War, Keynesianism and Colonialism', in: Heydemann (ed.), *War, Institutions and Social Change*, pp. 100-148.

מחלקות היתה מחלקת המפקח על התעשיות הקלות, שהוקמה בשנת 1942 וטיפלה בענף הטקסטיל וכן בכמה ענפי תעשייה ומסחר קטנים יותר בהיקפם כגון נייר ומוצריו, חומרים פלסטיים וקוסמטיקה.⁵⁶ מחלקה זו, השנייה בגודלה במחלקות הפיקוח הכלכלי,⁵⁷ היתה גוף ממשלתי רב השפעה ומגוון בפעילותו ובמשימותיו. פקידי המחלקה כתבו ופרסמו תקנות בתחום הטקסטיל שנגזרו מחוקי החירום המלחמתיים, פיקחו על חוקיות פעילותם של יבואנים, יצרנים ומשווקים סיטונאים וקמעונאים של אריגים ומוצרי הלבשה, תיווכו בין הצבא הבריטי לשוק הטקסטיל המקומי ופעלו לקידום התעשייה המקומית ולשמירה על האינטרסים של הצרכנים האזרחיים.⁵⁸ אחת מיזמות הדגל של המחלקה היתה תכנית 'תועלת' (Utility) לייצור ולשיווק במחיר מסובסד וקבוע של פריטי טקסטיל והלבשה לשוק האזרחי. תכנית זו נהגתה ויושמה בבריטניה במסגרת משטר הפיקוח הכלכלי של ימי המלחמה ויובאה לארץ בשנת 1942. בשנות קיומה נהפכה התכנית לאחד מעמודי התווך של תעשיית הטקסטיל וההלבשה האזרחית בפלשתינה-א"י ולחלק אינטגרלי מהנוף החומרי והתרבותי של חיי היום-יום בארץ.⁵⁹ 'תועלת' היא דוגמה בולטת למדיניות הרווחה המלחמתית, שכן בבסיסה עומד הרעיון של אחריות המדינה לרמת החיים והצריכה של הפרט. שילוב של נסיבות כלכליות והנחות תרבותיות מוקדמות של אדריכלי התכנית בממשלת פלשתינה-א"י הביא לידי כך שהיישוב היהודי, שבקרבו החלה לצמוח בשנות השלושים תעשיית הטקסטיל הממוכנת, שהיתה הבסיס לצמיחה הגדולה בייצור האזרחי והצבאי בשנות המלחמה,⁶⁰ היה קהל היעד העיקרי של התכנית על כל היבטיה – ייצור, שיווק וצריכה.⁶¹ סיפורה של תכנית 'תועלת' כרוך בסיפורו של שוד הבדים, שכן רוב הסחורה שגנב האצ"ל יועדה לשימוש בתכנית הממשלתית,⁶² ולא היתה מצויה ברשות הממשלה אלמלא עסקה זו באינטנסיביות בשאלת צרכנות הלבוש האזרחית בשעת המלחמה. מבחינה דמוגרפית היתה מחלקת המפקח על התעשיות הקלות דוגמה קיצונית למגמה כללית במערך הפיקוח הכלכלי – שיעור גבוה של עובדים יהודים. יותר מ-70 אחוזים מהמועסקים במחלקת המפקח על התעשיות הקלות השתייכו ליישוב היהודי.⁶³ עם

56 סקר פלשתינה, עמ' 994-995, 1012-1013.

57 ראובני, ממשל המנדט, עמ' 87.

58 סקר פלשתינה, עמ' 1012-1025.

59 על כך ראו: הדס פישר, 'תכנית "תועלת": צרכנות המונים מלחמתית בחסות ממשלת המנדט, 1942-1946', ציון, עט, ב (תשע"ד), עמ' 201-230.

60 יעקב שביט, חרושת הטקסטיל: מתעשייה חלוצית לתעשייה מובילה, האגודה הישראלית לטקסטיל, תל אביב 1992, עמ' 215-232.

61 פישר (לעיל הערה 59). ראו גם: סקר פלשתינה, עמ' 1018; דו"ח ועדת הטקסטיל של המועצה המייעצת לכלכלה מלחמתית, 23.7.1945, ארכיון עיריית תל אביב, תיק 63-7(14).

62 ממלא מקום המפקח על התעשיות הקלות למזכ"ל משטרת פלשתינה-א"י, 10.11.1944, א"מ, תיק מ' 83/1.

63 סקר פלשתינה, עמ' 1013.

היהודים שהועסקו במחלקה נמנו עובדים זוטרים לצד בעלי תפקידים בכירים ביותר במדרג המשרדי, שניים בדרגתם רק למפקח על התעשיות הקלות עצמו.⁶⁴ כוח האדם בבית פּנִין, מטה המחלקה בתל אביב, שיקף מציאות זו: עובדיו, החל במנהל המטה וסגן המפקח על התעשיות הקלות, מ' טישלר (Tischler),⁶⁵ וכלה במגקים ובשומרי הבניין, היו יהודים כולם.⁶⁶ הצביון היהודי של מחלקת המפקח על התעשיות הקלות בכלל ושל מטה המחלקה בתל אביב בפרט אינו נתון צדדי בסיפור שוד הבדים, אלא פרט מפתח ששופך אור על ההקשר החברתי שהשוד התרחש בו ומסייע להסביר את הצלחתו. האצ"ל לקח בחשבון את השתייכותם של פקידי המחלקה ליישוב היהודי ואף ניצל עובדה זו. במהלך ההכנות לשוד פנו מתכנניו לעובדי המקום כדי לגייס אותם כמודיעים, בתקווה – שנכזבה – שאלו יסייעו להם על בסיס של סולידריות לאומית. משכשלו בדרכי שלום, פנו אנשי האצ"ל לשימוש באיומים, ובעזרתם הושג מאחד מבכירי המחלקה, ששמו לא נחשף מעולם, מידע חיוני להצלחת השוד.⁶⁷ לתפיסתו של איש האצ"ל לבני, שחשף כעבור שנים עובדה זו, סירובם של אנשי המחלקה הממשלתית לשתף פעולה מרצון עם האצ"ל הוכיח כי הללו היו "יהודים טובים" אשר שרתו את אדוניהם הבריטים בנאמנות, כמו שכתב במרירות.⁶⁸ אך נראה כי התמונה ההיסטורית מורכבת יותר. סביר להניח כי איש מעובדי המחלקה לא דיווח מבעוד מועד לממונים עליו או לגופי ביטחון הפנים הבריטיים על איסוף המודיעין של האצ"ל, שאם לא כן היה השוד נמנע. מכאן שהאינטראקציה בין האצ"ל לעובדי המחלקה לפני השוד מלמדת יותר מכול על מורכבותן של רשתות ההזדהות והנאמנות של אלה שניצבו בתווך בין הממשלה הקולוניאלית ובין תושבי הארץ ועל היקפו של מרחב התמרון שהאצ"ל הנהה ממנו.

יהדותם של עובדי המחלקה עמדה במוקד ההתרחשויות גם בשעת השוד עצמו. כך השמירה על מראית עין של שגרת פעילות רגילה במשרד הממשלתי התאפשרה הודות לכך שה'שומר' החלופי שהציב האצ"ל בפתח הבניין לא נבדל בהשתייכותו האתנית-חברתית היהודית משומרי הלילה הקבועים במקום.⁶⁹ זאת ועוד, הדרמה הפלילית שהתחוללה

64 ש.ם.

65 'עוזר למפקח על התעשייה הקלה', המשקיף, 23.6.1943, עמ' 3.

66 כך עולה בבירור ממסמכי ועדת החקירה המחלקתית לבירור נסיבות שוד הבדים. אחד הנחקרים בפרשה, מפעיל המעלית של הבניין, חשף לפני חברי הוועדה הזדהות לאומית-אתנית כפולה – הוא העיד כי שמו הוא 'אדוארד נאסר או אליהו גרשון'. הדבר משקף את אופיים היהודי של משרדי מחלקת המפקח על התעשייה הקלה בתל אביב, שהכתיבו, גם אם לא פורמלית, הסתרה של זהות שונה. ראו: תמליל עדותו של אדוארד נאסר או אליהו גרשון בפני ועדת החקירה המחלקתית לבירור נסיבות שוד הבדים, 11.10.1944, א"מ, תיק מ' 83/2.

67 איתן לבני, 'כך גורש המשעבד הזר: שתי החרמות', ארכיון מכון ז'בוטינסקי, תיק 4כ – 2/11.

68 ש.ם.

69 ראם, עם המשפחה הלוהמת, עמ' 126.

בבניין פנימה והתנהלה רובה ככולה בעברית⁷⁰ שיקפה נורמות, רגישויות ומתחים חברתיים ביישוב היהודי באותה תקופה. פקיד הממשלה הבכיר ביותר שנקלע לשוד הבדים ונלקח בשבי היה גרגור סגל, מנהל מדור הטקסטיל במטה.⁷¹ ראם העיד בזיכרונותיו כי משהפתיע את האיש במשרדו והודיע לו כי האצ"ל משתלט על הבניין, הזדהה בפניו סגל כאיש ארגון 'ההגנה', סירב להישמע לו ונכנע רק כשחשף ראם את הנשק שברשותו.⁷² ההזדהות המחתרנית לא נזכרה, כמובן, בחקירתו הממשלתית של סגל, ואי-אפשר לאמתה, שכן חיפוש שמו במאגר הארכיון לתולדות 'ההגנה' לא העלה תוצאות. אך ממילא משמעותה ההיסטורית של אפיזודה זו אינה טמונה בנכונותה ההיסטורית דווקא, אלא בכך שהיא מציגה את מסדרונות המחלקה הממשלתית הבריטית כזירה אפשרית וסבירה לעימות פוליטי פנים-יהודי. זאת ועוד, מקרב עובדי המקום, היחידות שנדרשו להמשיך בעבודתן כסדרה ולא נלקחו בשבי אלא הוצבו תחת שמירה רופפת היו שתי מנקות, זוג אחיות ממוצא תימני שהועסקו יחדיו במחלקה.⁷³ בהתייחסותם של אנשי האצ"ל אליהן ניכרת השוליות האתנית-מגדרית של נשים תימניות ביישוב, שכן לעומתן שלוש הגברים האשכנזים שהיו בבניין – בכללם עובד הניקיון יצחק וולשפיגל⁷⁴ – נראו בעיניהם של הפורצים כאיום על הצלחת השוד, ולפיכך רוכזו במחסן שבמרתף תחת שמירה חמושה.

את האווירה באותו מחסן שבויים הציג ראם בזיכרונותיו כשלווה ואפילו ידידותית, ככל הנראה כדי לרַכך את הרושם של פגיעה באזרחים יהודים. הוא אמנם הודה כי 'המתח במרתף היה רב', אך סיפר גם כי אנשיו סיפקו לשבויים כריכים וביירה, ואילו הוא ניהל עמם שיחות פוליטיות. 'לא הצלחתי לגייס איש מהם למחתרת', כתב, 'אבל הם נהנו מהחוויה של "שבוי", שלנגד עיניו מתבצעת פעולת שוד נועזת'.⁷⁵ עוד תיאר ראם את מאמצי האצ"ל שלא לפגוע ביהודים קשי יום וחפים מפשע וציין כי למנקות שנאלצו להישאר מעבר לשעות עבודתן ולשליח שנקלע למוסך, שהושם במצור, ונמנע ממנו להשלים את משימותיו – הציג פיצוי כספי.⁷⁶ לעומת הדגש של ראם את הזיקות החברתיות בין עובדי המחלקה

70 תמליל עדותו של גרגור סגל בפני ועדת החקירה המחלקתית לביורור נסיבות שוד הבדים, 11.10.1944; תמליל עדותו של פול רוזנפלד בפני ועדת החקירה המחלקתית לביורור נסיבות שוד הבדים, 16.10.1944, א"מ, תיק מ' 83/2. מלבד עברית, שימשה ערבית לאינטראקציה בודדת של אחד מאנשי האצ"ל עם מנקה תימנייה ששהתה בבניין בעת השוד. ראו: תמליל עדותה של מזל משה בפני ועדת החקירה המחלקתית לביורור נסיבות שוד הבדים, 11.10.1944, שם.

71 תמליל עדותו של גרגור סגל בפני ועדת החקירה המחלקתית לביורור נסיבות שוד הבדים, 11.10.1944, שם.

72 ראם, עם המשפחה הלוחמת, עמ' 126.

73 תמלילי עדויותיהן של מזל משה וחנה עובדיה בפני ועדת החקירה המחלקתית לביורור נסיבות שוד הבדים, 11.10.1944, א"מ, תיק מ' 83/2.

74 תמליל עדותו של יצחק וולשפיגל בפני ועדת החקירה המחלקתית לביורור נסיבות שוד הבדים, 11.10.1944, שם.

75 ראם, עם המשפחה הלוחמת, עמ' 127.

76 שם, עמ' 128.

לאנשי האצ"ל, עדויותיהם הרשמיות של השבויים בוועדת החקירה המחלקתית שמונתה לאחר השוד גוללו סיפור של כניעה מאולצת לפורצים ממושגים, מאיימים וזרים.⁷⁷ אל מול המנגנון הממשלתי מתבקש שעובדי המחלקה יכחישו כל קשר לאצ"ל, בייחוד לנוכח העובדה שהשתייכותם ליישוב היהודי היא שעמדה, גם אם באופן סמוי, בלבה של חקירת השוד הממסדית.

תפקידה של ועדת החקירה המחלקתית, ששלושת חבריה היו פקידי ממשלה בריטים, היה לבדוק, במנותק מן החקירה המשטרתית, כיצד התרחש השוד ואם תרמה להצלחתו, במעשה או במחדל, ההתנהלות הארגונית והאישית במחלקה. הוועדה ראינה את בכירי המטה, את מי שנכחו במקום בעת השוד, את קציני הביטחון ואת שומרי הכניסה באותו היום. מחומר החקירה עולה בבירור כי חברי הוועדה ניגשו לעבודתם מתוך שכנוע מוקדם שרשלנות של עובדי המחלקה, או חמור מכך שיתוף פעולה של מי מהם עם האצ"ל, עמדו ברקע ההצלחה. שאלותיהם החוזרות ונשנות בדבר ניהול חלוקת אישורי הכניסה למבנה מעידות שהשערה המובילה שלהם היתה שמבצעי השוד נכנסו למבנה מבעד לדלתו הראשית, בשעות העבודה הרגילות, הודות לעזרה מכוונת או באמצעות ניצול פרצת אבטחה, ולאחר מכן הסתתרו באחד מחדריו עד שעת ההשתלטות האלימה על הבניין. החקירה שניהלו חברי הוועדה, בטון תקיף ומאיים, מעידה בכללותה שהם סברו שבכירי המטה חסרי אחריות, ואילו עובדי הוותרים – חשודים בכוח.

מסקנותיה של הוועדה, שהוגשו בנובמבר 1944, היו חמורות. בדוח חריף בלשונו מתחה הוועדה ביקורת קשה על נוהלי האבטחה במשרד, על אכיפתם הלקויה ועל תפקודם האישי של עובדי המחלקה בדרגים גבוהים ונמוכים. הוועדה הכריעה כי לא השתכנעה ש'אף אחד מאנשי צוות המשרד בתל אביב לא סייע לכניסה כזו, אם במעשה ואם במחדל' (The board are not satisfied that no member of the Tel Aviv office staff were involved in assisting such entry, either actively or by omission). הניסוח המסורבל משקף הן את הנחת העבודה של הוועדה בדבר סיוע מבפנים לאצ"ל, והן את הכישלון לאשש אותה. אף שתוצאות החקירה לא היו חד-משמעיות, לא היססה הוועדה להפנות אצבע מאשימה כלפי בעלי תפקידים במחלקה. שומר הכניסה הקבוע ומפעיל המעלית במקום הוגדרו בדוח כ'בעלי יכולות אינטלקטואליות עלובות' ('feeble intellectual capacities') ובלתי מתאימים לתפקידם. ההנחיות הבעייתיות שקיבלו, קבעו חברי הוועדה, הביאו לידי כך שאזרחים 'משוטטים בכל פינה בבניין' ('roam anywhere in the building') ללא הגבלה ובקרה. הוועדה ניקתה מאשמה את סגנית הממונה על האבטחה במשרדים, המזכירה הראשית, שבניגוד לגברים לא זוהתה בשמה הפרטי, וכונתה 'גברת' ('Mrs.'). בלמן בלבד. היחס הסלחני לבלמן נבע מהטיה מגדרית – על פי הוועדה, מלכתחילה לא היה מן ראוי להפקיד בידיה אחריות כזאת, 'לאור תפקידיה האחרים ומינה' ('in view of her other

77 תמליל עדויותיהם של גרגור סגל, מזל משה וחנה עובדיה בתאריך 11.10.1944, ושל פול רוזנפלד בתאריך 16.10.1944, בפני ועדת החקירה המחלקתית לבירור נסיבות שוד הבדים, א"מ, תיק מ' 83/2.

'duties and sex'). אף שמנהל המטה לא היה במקום בעת השוד ולא יוחסה לו רשלנות ישירה, המליצה הוועדה להחליפו בפקיד בריטי, שיביא 'תקנה לרפיון ולחידולון הברורים' ('remedy the obvious slackness and omission') השוררים במשרד הממשלתי.

ההמלצה למנות מנהל בריטי והיחס החשדני והאדנותי שהפגינו חברי הוועדה כלפי העדים חושפים את הקשר האינהרנטי שהם זיהו בין מה שהם ראו בו התנהלות בעייתית של העובדים ובין שייכותם המגזרית. אם מסיבות גזעניות ואם על רקע פוליטי, בעיני אותם פקידי ממשלה בריטים היו היהודים הארץ־ישראלים שאותם הם חקרו – עמיתיהם למגזר הציבורי המנדטורי – עובדים שאין לבטוח בהם ובתפקודם המקצועי. בהיעדר פיקוח בריטי ישיר, כך סברה במשתמע ועדת החקירה, נציגים אלו של האוכלוסייה המקומית הניחו לפורצים, שהשתייכו לאותו הלאום והזדהו עם אותה עמדה פוליטית, לפגוע מבחינה פיזית וסמלית בשלטון הקולוניאלי.

הדאגה מפני ההשלכות של העסקת מקומיים במנהל הקולוניאלי וראייתם כמקור אפשרי של סכנה לא היו ייחודיות לוועדת חקירה זו או לפלשתינה־א". המערכות האימפריאליות – המערכת הבריטית ומערכות אחרות – נשענו בתשתיתן על מערך מסועף ורב פנים של קשרים וחליפין כלכליים, פוליטיים ותרבותיים עם האוכלוסיות המקומיות באזורי השליטה שלהן. בריתות עם אליטות קיימות, יחסי חסות ומסחר (כמו במקרה של משפחת בֶּנִין שהוזכרה למעלה) והענקת זכויות יותר קולקטיביות לקבוצות מועדפות היו חלק מתופעה זו, וכך גם שיתוף מקומיים במנגנוני המנהל, בייחוד בתפקידים שדרשו מגע ישיר וקרוב עם ההמונים בקולוניות. אך מה שסייע לבסס את אחיזתו של השלטון הקולוניאלי בשטח היה גם מה שאיים לערער על הגבולות התרבותיים בין שליטים לנשלטים ויצר תלות מסוכנת בסוכנים שנאמנותם מוטלת בספק. על כן נוכחותם של בני הקולוניות במנגנוני השלטון עוררה חרדות גזעיות ופוליטיות. המתח בין הצורך לשתף פעולה עם גורמים מקומיים ובין החשש מהם הוליד תנועה דיאלקטית במערכת האימפריאלית של הגברת השותפות הקולוניאלית מצד אחד והגבלתה מן הצד האחר. כך היה גם בפלשתינה־א", שבה מילאו יהודים ארץ־ישראלים (ויהודים בריטים, שלעתים הסתפחו ליישוב היהודי) מגוון של תפקידים במנגנוני הממשל האזרחי מראשיתו, ובשנות המנדט נעו כמגזר במעלה הפירמידה המוסדית – אך מלבד חריגים יחידים נשמרו התפקידים הבכירים בה לבריטים. על רקע זה נראה כי המציאות של מטה ממשלתי שפועל ללא ראשות בריטית ערערה לדידם של חברי ועדת החקירה את האיוון העדין ביחסי הכוחות הקולוניאליים, ובתגובתם לה אפשר לראות ביטוי מקומי של תגובת הנגד, המבקשת לבדל את השלטון מן הכפופים לו ולצמצם את הסמכות הביצועית הנתונה בידם. האירוניה היא שאף ששגו חברי ועדת החקירה בזיהוי נקודות המגע בין אנשי מחלקת המפקח על התעשיות הקלות ובין אנשי האצ"ל, ניגשו לעבודתם מתוך הטיות מוקדמות והעלו האשמות שווא בדבר מחדלים ושיתוף פעולה מכוון עם המחותרת, הם לא טעו בטענתם הבסיסית. גם אם לא באופן שדמיינו, החפיפה הפיזית והדמוגרפית בין המשרד הממשלתי ובין היישוב היהודי היא שעמדה בבסיס הצלחתו של השוד.

הדרגים הגבוהים של הממשל המנדטורי, אלה שעיצבו את דמותו של משטר הפיקוח הכלכלי והיו אחראים למקומם הדומיננטי של יהודים בו, לא קיבלו את מסקנות הוועדה המפורשות והמשתמעות. המפקח על התעשיות הקלות, שהביקורת שנמתחה על המטה שבניהולו היתה עלולה להציג אף אותו באור שלילי, הדגיש כי חקירת המשטרה לא העלתה כל חשד לשיתוף פעולה של מי מעובדי המחלקה עם הפורצים, וכי אמצעי הביטחון במקום עלו בקנה אחד עם המלצותיה של ועדת הביטחון המקומית (Local Security Committee) ועם דרישותיהן של חברות הביטוח. הוא יצא נגד ההמלצה להדיח את שומר הכניסה ואת מפעיל המעלית וקבע כי אין בנמצא פקיד בריטי שאפשר יהיה להעמיד בראש המטה. גם המזכיר הראשי של ממשלת המנדט הסתייג מדוח הוועדה כשקבע כי כמעט בלתי אפשרי היה למנוע את השוד, אפילו בהינתן הקפדה מרבית על כל נוהלי הביטחון. הנציב העליון אימץ עמדה זו ובמכתב לשר המושבות טען כי רק 'אמצעים יוצאים מגדר הרגיל' ('extraordinary measures') עשויים היו להועיל נגד 'כנופיה חמושה בעוצמה כזו' ('armed gang of this strength'). הצטרפויות אלה חושפות כי את ראשי הממשל המנדטורי העסיקו חרדות קולוניאליות אחרות מאלו שבאו לידי ביטוי בעבודתה של ועדת החקירה. לא צבינו החברתי של השירות הציבורי טרד את מנוחתם, אלא האפשרות שייחשפו בקלונם לפני השלטון המרכזי בבריטניה.

ההתבוננות בשוד הבדים מהזווית הממשלתית חושפת אפוא כי אף שהיעד שהותקף היה חלק ממערך השלטון הבריטי, השוד התרחש בהקשר יהודי. ממסדרונות הממשלה המעקב אחר נתיבי תנועתם של הבדים הגנובים יישא את הסיפור הלאה, אל עבר בן לוויתא המפוקפק של כלכלת המלחמה הפורמלית – השוק השחור.

הזווית הפלילית: שוד הבדים והשוק השחור

כמו במדינות אחרות שהונהג בהן מערך פיקוח כלכלי הדוק, גם בפלשתינה-א"י של ימי מלחמת העולם השנייה היה השוק השחור גורם תרבותי וכלכלי עיקרי.⁷⁸ מי שלקחו חלק בכלכלת הצללים של השוק השחור לא היו בהכרח עבריינים מועדים. חוקי החירום הפכו בהינף ידו החותמת של הפקיד הממונה אנשים שומרי חוק לפושעים כשקבעו שפרקטיקה מסוימת שעד אותו הרגע היתה שגרתית ולגיטימית, למשל סחר חופשי באריגים, היא

78 על השוק השחור בבריטניה ראו: Ina Zweiniger-Bargielowska, *Austerity in Britain: Rationing, Controls and Consumption, 1939-1955*, Oxford University Press, Oxford 2000, pp. 151-202. על השוק השחור בפלשתינה-א"י ראו: הגלעדי, 'השוק השחור והתגבשותה של החברה הישראלית ממלחמת העולם ה-II ועד לימי הצנע', בייחוד עמ' 28-32, 58-68, 92-109, 145-148; פיירברג, 'תל אביב: תמורות, רצף וריבוי פנים של חברה ותרבות עירונית בתקופת מאבק (1948-1936)', עמ' 247-249; Seikaly, 'Meatless Days Consumption and Capitalism in Wartime Palestine', pp. 335-397.

מעטה עברה פּלילית. שיטת הפעולה של מערך הפיקוח הכלכלי הבריטי, שיצר מונופולים פרטיים בגיבוי הממשלה בכל תחום כלכלי,⁷⁹ שברה את מטה לחמם של אלו שלא הצליחו להיכנס למעגל ההטבות הממוסד, והגדילה את הסיכוי שהם יפנו לסחר בלתי חוקי כפיצוי. גם ריבוי תקנות החירום ומורכבותן הקשו על הציות האזרחי. זאת ועוד, מערך הפיקוח הכלכלי רדף את השוק השחור אבל גם ניזון ממנו, למשל דרך הפקעת בדים מסוחרים פרטיים לטובת תכנית 'תועלת'. הגדולה שבהפקעות אלו, שעניינה הגיע לערכאות משפטיות, נקשרה בסיפור שוד הבדים, והתגלגלותה ממחישה את מעורבותו של האצ"ל בשוק השחור סביב השוד.

במרכזה של פרשייה זו עמד סוחר בדים סיטונאי בשם אריה רוזנצווייג מתל אביב. מחלקת המפקח על התעשיות הקלות פנתה אל רוזנצווייג בשנת 1943 וביקשה לקנות ממנו בדים לשימושה. רוזנצווייג, שעשוי היה להפיק רווח גדול בהרבה ממכירת הסחורה בשוק השחור, סירב. או אז החרימם ממנו המפקח על התעשיות הקלות את הסחורה המבוקשת והגיש נגדו תביעה פלילית בטענה – שבשלב זה הועלתה לראשונה – כי רוזנצווייג ביצע עברה על תקנות הפיקוח על הבדים.⁸⁰ הדבר משקף כיצד ניצל מערך הפיקוח את סמכותו החוקית כדי להכשיר את מהלכיו תוך כדי עשייה ולהגדיר את מי שסירבו לשתף עמו פעולה כעבריינים. בית המשפט המחוזי בתל אביב, שלפתחו הונח עניינו של רוזנצווייג, הטיל עליו קנס בסך של 500 לא"י או חלופת מאסר של חודש, אך פסק להשיב לו את סחורתו. מחלקת המפקח על התעשיות הקלות לא שעתה להוראות בית המשפט, ועל כך קבל רוזנצווייג למועצת המלך בלונדון ולאחר מכן לבית המשפט העליון בארץ. ללא הועיל: המפקח על התעשיות הקלות טען במשפט שנערך בנדון כי הבדים המוחרמים דרושים לו לתכנית 'תועלת', ותביעתו של רוזנצווייג נדחתה.⁸¹ כך מצאו גילי הבד של רוזנצווייג את דרכם למרתף המחלקה לפיקוח על התעשיות הקלות בתל אביב, שם אוחסנו לצד כמויות גדולות של עודוד שיועד לתכנית.⁸² הערת אגב של גרגור סגל בעדותו לפני ועדת החקירה המחלקתית לבירור נסיבות שוד הבדים מעלה את האפשרות שרוזנצווייג הוא שסיפק לאנשי האצ"ל את המידע הראשוני בדבר תכולתו של המחסן הממשלתי. סגל אמר כי המליץ למנהלו להחמיר את נוהלי האבטחה בבניין המחלקה, שכן חשד ש'רוזנצווייג ינסה איזה תרגיל' ('Rozenzweig would try some trick').⁸³

79 גרוס, לא על הרוח לבדה, עמ' 225; סקר פלשתינה, עמ' 1014-1016.

80 '60,000 LP of Cloth Seized in Tel Aviv', *Palestine Post*, 18.8.1943, p. 3

81 'אלף יארד שלא הוחזרו', *המשקיף*, 15.5.1944, עמ' 4; 'ערעור על החרמת אריגים', *הצופה*, 2.7.1944, עמ' 4; 'סביב החרמת 14 אלף יארד אריגים', *המשקיף*, 11.7.1944, עמ' 4; 'משפט על החרמת אריגים בשווי 50,000 לא"י', *הצופה*, 29.8.1944, עמ' 4; 'משפט האריגים בבית דין העליון', *דבר*, 3.9.1944, עמ' 4; 'נדחתה תביעת סוחר נגד מפקח על התעשה הקלה', *המשקיף*, 13.9.1944, עמ' 2.

82 מכתב מ"מ המפקח על התעשיות הקלות למזכ"ל המשטרה, א"מ, תיק מ' 83/1.

83 תמליל עדותו של גרגור סגל בפני ועדת החקירה המחלקתית לבירור נסיבות שוד הבדים, 11.10.1944, א"מ, תיק מ' 83/2.

בין שהיה רוזנצווייג מעורב בשוד הבדים עצמו ובין שלא, ברור שהוא שב ונכנס לתמונה לאחריו. השוק השחור, שפעל בו, לא היה רק מקורה של הסחורה שהוציא האצ"ל ממחסני הממשלה, אלא גם היעד שלה: מכיוון שמדובר היה בסחורה גנובה ועל רקע משטר הפיקוח הכלכלי, לא ניתן היה לצפות למכור אותה בגלוי ובאופן חוקי, בייחוד כשמחלקת המפקח על התעשיות הקלות הודיעה לאחר השוד ובעקבותיו כי תגביר את אכיפת תקנות הפיקוח על הבדים וכי על סוחרי הטקסטיל להיזהר מפני רכישת בדים ממקורות שאינם 'מהימנים ובני סמך'.⁸⁴ על פי דיווחי מודיעין שהגיעו לידי שירות הידיעות (הש"י) של ארגון 'ההגנה', שעקב אחר פעילותו של האצ"ל ואחר קשריו, שימש רוזנצווייג מתווך בעסקה למכירת הבדים הגנובים שהתגבשה בין האצ"ל ובין סוחר בדים יפואי בשם חסן אבו רחמיה. בה בעת, העלה המידע שהתקבל בש"י, שרוזנצווייג הציע את שירותיו כמודיע לבולשת, העביר לרשויות החוק פרטים חיוניים על העסקה המתקמת, ואפשר להן לתפוס את הסחורה ברשותו של אבו רחמיה, לאחר שהוא עצמו כבר קיבל את התשלום שהובטח לו תמורת תפקידו בעסקה.⁸⁵ כחודש מאוחר יותר נעצר רוזנצווייג באשמה שהוציא כספים במרמה מאבו רחמיה.⁸⁶ הלה סיפר כי רוזנצווייג, שאותו הכיר על רקע מקצועי, הציע לו לקנות את הבדים וקבע עמו פגישה להעברתם. לפגישה, העיד אבו רחמיה, התלוו 'שני אנשים מזוינים באקדחים', שעוררו את חשדו וכפו עליו למסור לרוזנצווייג את התשלום, אף שברגע האחרון ביקש לסגת מן העסקה.⁸⁷

סיפורו של רוזנצווייג, מראשיתו כסוחר בדים מכובד ועד סופו כאיש פשע מאורגן ומודיע משטרת, מסרטט תהליך הידרדרות אישי בעל משמעות חברתית, שהרקע והזרז לו היו משטר הפיקוח הכלכלי הסמכותני, שבעצמו לא נהג כדין, אלא הפעיל כוח ביצועי ותמרן את הממסד המשפטי למען מימוש מטרותיו. מחקר עומק של צדו האפל של משטר הפיקוח הכלכלי חורג מגדר מאמר זה, אולם נראה כי המקרה של רוזנצווייג אינו הדוגמה היחידה לשימוש בלתי ראוי בסמכות השלטון המנדטורי. ההיסטוריון מת'יו יוז (Hughes) מבחין במה שהוא מכנה 'ההיסטוריה החבויה' של משטרת המנדט, שלעומת המורשת הגלויה, המהוגנת, של כוח השיטור הקולוניאלי, כללה הפעלה שיטתית של אלימות ברוטלית כלפי האוכלוסייה האזרחית, אלימות שהתקיימה הודות להעלמת עין, להסכמה שבשתיקה ולכיסוי חוקי של בעלי תפקידים בדרגים הגבוהים.⁸⁸ בהקשר האזרחי יש לציין את ענן החשדות המתמיד ביחס לניקיון כפיהם של פקידי מנגנון הפיקוח הכלכלי לדרגיו. הדוגמה הבולטת ביותר היא השמועה שנפוצה לאחר מותו של ג'פרי וולש (Walsh) – אז

84 'הודעה ואזהרה', דבר, 16.10.1944, עמ' 4.

85 דיווחי מודיעין מתאריכים 27.11.1944, 1.12.1944, את"ה, תיק 112/1508.

86 נ'אסר סוחר אריגים ידוע', הצופה, 20.12.1944, עמ' 4.

87 'סוחר אריגים בדין באשמת הוצאת כסף במרמה מידי ערבי', המשקיף, 2.5.1945.

88 Hughes (above note 9), pp. 700-704; ראו גם: מוטי גולני, הנציב האחרון: הגנרל סר אלן גורדון קאנינגהם, 1945-1948, עם עובד והמכון לחקר הציונות וישראל ע"ש חיים ויצמן, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2011, עמ' 182.

היועץ הכלכלי של ממשלת המנדט, לשעבר המפקח על המזונות ומי שעיצב יותר מכל פקיד קולוניאלי אחר את דמותו של הפיקוח הכלכלי המלחמתי – בפיצוץ מלון המלך דוד ב-1946, שלפיה נמצא בכספתו האישית סכום כסף גדול שמקורו בפרשיית שחיתות עלומה.⁸⁹ ההיסטוריה החבויה של משטר החירום עדיין מחכה אפוא להיכתב וכך גם הדיון ביחס בינה ובין האתוס של חוק וסדר, שהודגש ברובד הרשמי של פעילות הממשלה כמו שהדבר בא לידי ביטוי למשל בעמדותיה של ועדת החקירה שבדקה את השוד.

רוזנצווייג לא היה נקודת המגע היחידה של האצ"ל עם השוק השחור. דיווחי המודיעין של הש"י מזכירים אדם בשם יצחק פישר, ה'ידוע כטיפוס שפל',⁹⁰ ואדם בשם משה ג'ופיצקי, 'טיפוס פלילי – סרסור בשוק השחור, בייחוד לסחורות טקסטיל',⁹¹ כחשודים בשיתוף פעולה עם האצ"ל סביב הסחר בבדים הגנובים. ייתכן שמדובר במידע כוזב, שביסודו הרצון להכפיש את האצ"ל לנוכח המאבק בין המחותרות. אבל ממרחק השנים העידו יוצאי האצ"ל עצמם על מעורבות הארגון בסחר בלתי חוקי בעקבות שוד הבדים. לבני תיאר בזיכרונותיו כיצד התגבשה עסקת מכר בבדים הגנובים, שעקפה את הפיקוח הממשלתי והמשטרה ההדוק על סחר הטקסטיל הארצי באמצעות הברחת הסחורה מעבר לגבולה הצפוני של הארץ. 'בזכות קשריו הטובים של מרידור', שחזר, 'נמצאה הדרך להעביר את האריגים ללבנון. מרידור ואנוכי נסענו להתארח אצל משפחת סוחרים ערביים בעיר התחתית בחיפה, משפחת סהאיון, ובין מעדן למעדן, שטעמם הנפלא עומד בפי עד היום הזה, סיכמנו את תנאי התשלום'.⁹² הדגש על המאכלים בפגישה וההנאה החושנית מהם מטשטש את הרושם של עסקת הברחה אפלה, שמתבצעת בשיתוף פעולה עם מי שבהזדמנויות אחרות היו עשויים להיות מוצגים כאויב מר.⁹³ הרווח שהושג מעסקה זו, כ-40,000 לא"י על פי לבני ורק 10,000 לפי עדות בת הזמן של מרידור,⁹⁴ הושקע גם הוא בסחר בלתי חוקי. לבני כתב כי בכסף רכש האצ"ל רובים ותחמושת שחיילים בריטים גנבו ממחנות צבא ומכרו למתווכים ערבים שעמם עמד האצ"ל בקשרי מסחר.⁹⁵

89 'ירושת וולש', הצופה, 2.10.1946, עמ' 3; 'ירושה צנועה של מר וולש', דבר, 8.10.1946, עמ' 4. ראובני, בספרו *ממשל המנדט*, מזכיר תכתובת ממשלתית בדבר החקירה על מקור עיזבונו של וולש שמצויה בתיק שהתגלגל לארכיון לתולדות 'ההגנה'. ואולם התיק האמור לא אותר בשעת כתיבת מאמר זה. בנושא החשדות לשחיתות של פקחים במנגנון כלכלת המלחמה ראו גם: הגלעדי, 'השוק השחור והתגבשותה של החברה הישראלית ממלחמת העולם ה-II ועד לימי הצנע', עמ' 87.

90 דיווח מודיעיני מ-21.6.1945, את"ה, תיק 112/1508.

91 דיווח מודיעיני מ-16.9.1945, את"ה, תיק 112/1508.

92 לבני, 'המעמד', עמ' 107; על הברחת הבדים מעבר לגבול ראו גם: דיווח מודיעיני מ-4.12.1944, את"ה, תיק 112/1508.

93 על שיתופי פעולה בין יהודים לערבים בשוק השחור ראו גם: הגלעדי, 'השוק השחור והתגבשותה של החברה הישראלית ממלחמת העולם ה-II ועד לימי הצנע', עמ' 65-67.

94 תמליל שיחתם של מרידור ויוצ'מן, 3.5.1945, את"ה, תיק 112/1508.

95 לבני, 'המעמד', עמ' 107. עוד אזכור לקשרים כלכליים בין האצ"ל לסוחרים נשק ערבים ראו אצל: בגין, *המרד*, עמ' 67.

המאזן המעורב של האצ"ל בניסיונותיו למכור את הבדים – הברחה מוצלחת ללבנון ולעומתה כישלון במימוש העסקה היפואית – הוא צדה האחד של משוואת הכלכלה הבלתי חוקית. מעברה האחר ניצבו המאמצים הנרחבים של משטרת המנדט לאתר את הסחורה. בתוך שבוע, בעקבות מידע אנונימי שהתקבל במשטרה, כבר נמצאו במחסנים בפתח תקווה ובראשון לציון מאות גלילים ויריעות של בדים, כשליש מהמלאי שנגנב.⁹⁶ בחודשים הבאים נמשכו המאמצים לאתר את יתרת השלל במקומות המסתור שהוחבא בהם או בנתיבי הסחר שהועבר בהם.⁹⁷ בסוף שנת 1944 דיווח ממלא מקום המפקח על התעשיות הקלות למזכיר הראשי של ממשלת המנדט כי הנזק הכספי שגרר השוד הצטמצם לכדי רבע מן ההערכה הראשונית.⁹⁸ המצוד המשטרתי אחר הבדים ששוד האצ"ל הביא לידי הישגים ניכרים, אבל גם תרם להמשך העיסוק הציבורי בשוד ובתוצאותיו. הדיווחים בעיתונות על עוד מסתור שנחשף ועל עוד גלילי בד שאותרו⁹⁹ לוו בחרושת שמועות, בידיעות עמומות ובהשערות על גלגוליה של הסחורה.¹⁰⁰ 'הארץ געשה, וכל הובלת בדים עוררה את החשד, שאלו הם בדים מהמלקוח', נזכר ראם.¹⁰¹

בחינת מסלול תנועתם של הבדים שהוציא האצ"ל ממחסן המחלקה לפיקוח על התעשיות הקלות משקפת אפוא את מקומם של הארגון ושל השוד שביצע במערכת הכלכלית-חברתית של השוק השחור. למעשה, באמצעות השוד סייע האצ"ל לסגור מעגל מסחרי שהחל בשוק השחור, במפגש בין סוחר הטקסטיל רוזנצוייג למערך הפיקוח הכלכלי שהפיל את התנהלותו, ונגמר בשוק השחור, בהעברה של הבדים הגנובים ותמורתם דרך רשתות המסחר הבלתי חוקיות של המזרח התיכון. כך נהפך האצ"ל לחלק אינטגרלי מן השוק השחור, ספק שמזין אותו במוצרים שנועדו לכלכלת המלחמה הרשמית. בשוד הבדים לא שינה האצ"ל את כללי המשחק של ענף הטקסטיל המקומי בתקופה, אלא השתלב בזירת פעולה מבוססת, שעמוד התווך שלה היה התחרות בין הממשלה למגזר הפרטי על משאבים חומריים. כמו שקורותיהם המפותלים של הבדים יקרי הערך חושפים, במאבק על האחיזה בהם לא היסס אף צד מן הצדדים המעורבים – גם לא השלטון הקולוניאלי – לנקוט אמצעים מפוקפקים, שנעו על גבול החוק ולעתים חצו אותו. עולם המסחר החשאי של השוק השחור חיבר בין אצ"ל ובין גורמים עבריינים אורחיים בארץ ומחוצה לה, יהודים וערבים. לאלו לא היה מקום בדימוי הציבורי ה'נקי' שביקש הארגון לעצב לעצמו, אך

96 'Record of statements', 24.10.1944, א"מ, תיק מ'83/1.

97 דיווחי מודיעין מתאריכים 4.12.1944, 11.12.1944, 1.1.1945, את"ה, תיק 112/1508; מ"מ המפקח על התעשיות הקלות למזכ"ל משטרת פלשתינה-א"י, 10.11.1944, א"מ, תיק מ'83/1.

98 ממלא מקום המפקח על התעשיות הקלות למזכיר הראשי של ממשלת המנדט, 27.12.1944, א"מ, תיק מ'83/1.

99 'נמצא חלק מהאריגים השדודים', דבר, 13.10.1944, עמ' 6; 'נמצאו עוד סחורות שדודות', משמר, 15.10.1944, עמ' 1.

100 דיווחי מודיעין מתאריכים 15.12.1944, 28.12.1944, 7.1.1945, את"ה, תיק 112/1508.

101 ראם, עם המשפחה הלוהמת, עמ' 131.

ההבדלים בינם לכינו טושטשו בוויכוח הפנימי שהתנהל ביישוב היהודי סביב פעילותה של המחתרת.

הזווית המחותרתית: לגיטימציה עצמית וביקורת חיזונית

בפברואר 1944, אחרי שנים של רגיעה בחזית המאבק הלאומי היהודי בפלשתינה-א"י בעקבות מלחמת העולם השנייה, פתח האצ"ל במרד בשלטון הבריטי. התפנית במדיניותו של האצ"ל התחוללה לאחר כניסתו לזירה הארץ-ישראלית של מנחם בגין, מוקדם יותר נציב בית"ר בפולין, שנטל את מושכות הארגון מידי של מרידור, מפקד האצ"ל מאז נפילתו של דוד רוזאל בעיראק בשליחות בריטית ב-1941. בגין הוביל קו פוליטי-צבאי אנטי-בריטי תקיף, שביסודו רעיון הפגיעה בשלטון הקולוניאלי באמצעות לוחמת גרילה ממוקדת.¹⁰² בחלקה הראשון של תקופת המרד, בין פברואר לאוקטובר 1944, יצא האצ"ל ל-19 פעולות התקפיות נגד מטרות ממשלתיות.¹⁰³ שוד הבדים חתם חודשים אינטנסיביים אלו, ולאחריו בלמו את האצ"ל עד מאי 1945 שתי תגובות נגד חזקות: ה'סוּוֹן' הפנים-יהודי ופעולותיו של הממשל הקולוניאלי – המעצרים ההמוניים של אנשי אצ"ל ולח"י והגלייתם לאפריקה.¹⁰⁴ שוד הבדים מדגים את היגיון הפעולה של האצ"ל בתקופה לא רק במישור הטקטי – ההתנהלות כארגון גרילה עירוני – אלא גם במישור הפוליטי, של המאמץ לממש יעדים אידאולוגיים באמצעות הפעולה המחותרתית. בבסיס רעיון המרד עמדה ראיית הממשל הקולוניאלי כשלטון בלתי מוסרי ובלתי לגיטימי, שיש להמירו בעצמאות לאומית.¹⁰⁵ פעולות לוחמה הרסניות כגון פיצוץ של מפקדות בולשת ומשרדי ממשלה נועדו ליצור רצף של הפרעות נקודתיות, מתמשכות ומצטברות, בסדר השלטון.¹⁰⁶ אבל שוד הבדים לא יכול היה להתבצע כמתקפת בזק, שכן כדי להוציא את הסחורה ממרתפי המשרד הממשלתי נדרשה שליטה ממושכת בשטח. האילוץ המבצעי שירת את המטרה הפוליטית – בשוד הבדים נוצר למעשה אי של ריבונות עברית בלב הגאוגרפי והחברתי של היישוב היהודי.¹⁰⁷ לצד הפגיעה התדמיתית – זו שבגין קרא לה 'קומפרומיטציה' של השלטון, ופקודיו הצעירים כינו בלשון ארצית יותר 'חרבון' שלו¹⁰⁸ – בשוד הבדים כונן האצ"ל מובלעת זמנית של

102 מרקוביץקי, המפקד, עמ' 96-99.

103 מרקוביץקי, 'בין הפטיש והסדן: גרילה במבחן מציאות', בתוך: הנ"ל, המורדים, עמ' 158.

104 שם, עמ' 141-144.

105 ראו: 'אין כל יסוד מוסרי לקיומו [של השלטון הבריטי] בארץ ישראל [...] השלטון על ארץ ישראל יימסר לידי ממשלה עברית זמנית'. מצוטט מכרוז הכרות המרד. פורסם בתוך: יצחק אפסי (עורך), הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל: אוסף מקורות ומסמכים: ג – תקופת המרד (א), מכון ז'בוטינסקי, תל אביב 1990-2002, עמ' 173.

106 מרקוביץקי, המפקד, עמ' 96-99.

107 אני מודה לקורא האנונימי של המאמר שהאיר את עיניי בנקודה זו.

108 ראם, עם המשפחה הלוחמת, עמ' 123.

שליטה מחתרתית באתר ממשלתי, וכך העמיד את עצמו מבחינה סימבולית כמקור סמכות חלופי לזו של המדינה. ראייה להופעתה של עמדה זו בשטח אפשר למצוא בעדותו של אחד מבני הערובה בשוד, שדיווח כי בטרם החלו הפורצים בפניו הסחורה ממחסן הבדים, הכריז אחד מהם בנוסח רשמי כי בשם האצ"ל הוא מחרים בזאת את תכולת המחסן.¹⁰⁹ בדומה כתב בדיעבד לבני, ממתכנני השוד, כי 'למעשה לא שדדנו, כי אם החרמנו רכוש עברי שנשדד בחסות ה"חוק" של שלטון הדיכוי הבריטי'.¹¹⁰ ההיפוך המושגי בין המחותרת לשלטון מציין את קריאת התיגר המחותרת על סמכותו ועל חוקיותו של השלטון הקולוניאלי ואת הרעיון של סדר מחתרתי כמו־ריבוני וכמו־חוקי, ואולי גם מרמז להתנהלותו הבעייתית של משטר הפיקוח הכלכלי המלחמתי, ה'שודר' אורחים.

ההתבוננות בטיפולו של האצ"ל בעודפי סחורה שנותרו ברשותו לאחר שוד הבדים מחזקת מסקנה זו. חלק מן האריגים שלקח האצ"ל ממחסני הממשלה היו גזורים מראש ל'קופונים' – יריעות צמר בממדים המתאימים לתפירת חליפה אחת,¹¹¹ שהיו אמורות להימכר במחיר מסובסד לצרכנים אורחיים כחלק מתכנית 'תועלת'. ה'קופונים' נחתכו מבעוד מועד כדי לזהותם כסחורה ממשלתית ולמנוע זליגה שלהם לשוק השחור, מה שמנע מן האצ"ל לסחור בהם בלי להיתפס.¹¹² האילוץ נהפך למדיניות ששירתה את האינטרס המחותרתי: כתחליף למכירתם חילק האצ"ל את גזירי הצמר בין נזקקים יהודים וערבים בשכונות בתל אביב, ביפו ובסביבותיהן, בליוויית פתק דו־לשוני בחתימת האצ"ל ובו כתוב בזו הלשון: 'נא לקבל שי זה מבין האריגים שהוחרמו על ידי חיילינו מאת שלטון הדיכוי' (תמונה 2). נראה שעודפי הבדים שימשו גם לתגמול פנימי – לפחות איש אצ"ל אחד קיבל לרשותו 'קופון' ותפר לו ממנו חליפה¹¹³ – אך רובם הועברו לציבור הרחב. 'באותם ימים',

כתב ראם, 'התהלכה ביישוב בדיחה: "רצונך בחליפה – פנה אל אצ"ל"'.¹¹⁴

חלוקת הבדים, שציריה את האצ"ל כמיטיב ההמונים, מעידה גם היא על הראייה העצמית של האצ"ל ככוח ריבוני, שבסמכותו וביכולתו להוציא לפועל לא רק מדיניות צבאית, אלא גם חברתית. את שורשי התודעה החברתית של האצ"ל אפשר למצוא במקורותיו הרעיוניים, אצל ז'בוטינסקי, שבשנת 1934 ניסח את תורת 'חמשת המ"מים' ולפיה על המדינה לספק לאזרחיה את צורכיהם הבסיסיים, בכללם מלבוש. את אלו, כתב ז'בוטינסקי, יש 'להבטיח

109 תמליל עדותו של יוסף שינדלר בפני ועדת החקירה המחלקתית לבדיקת נסיבות שוד הבדים, 17.10.1944, א"מ, תיק מ' 83/2.

110 איתן לבני, 'כך גורש המשעבד הזר: שתי החרמות', ארכיון מכון ז'בוטינסקי, תיק 40 – 2/11.

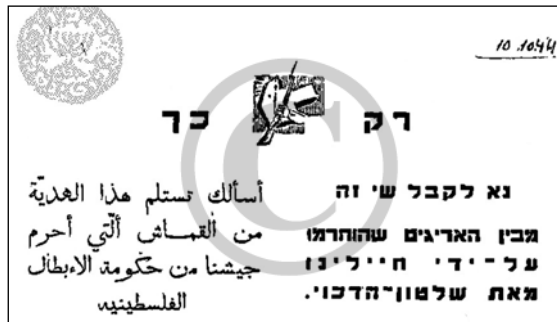
111 שם. לפי ראם, האצ"ל הוא שגזר את הבדים ל'שאריות בגודל חליפות', אך גרסתו של לבני סבירה יותר. ראשית, מפני שהוא נוקט במונח ספציפי בשפה האנגלית שקשה להניח כי המציא בעצמו. שנית, החיתוך של הבדים ל'קופונים' עשוי היה לשרת את המאבק הממשלתי בשוק השחור, ואילו עבור האצ"ל קשה למצוא בה היגיון כלכלי או לוגיסטי. ראו: ראם, עם המשפחה הלוחמת, עמ' 131.

112 לבני, 'המעמד', עמ' 107.

113 מרקס, 'אצ"ל ולח"י בארץ ישראל', ב, עמ' 216, הערה 23.

114 ראם, עם המשפחה הלוחמת, עמ' 131.

לא על ידי כל מיני תקנות מסובכות ונפתלות, אלא בדרך פשוטה, ישרה וקונקרטית: לתת, וחסל¹¹⁵. עשר שנים לאחר מכן סרטטו היטב הדברים שכתב את הפער בין צעדיה של ממשלת המנדט לאלו של האצ"ל. זו הראשונה פעלה גם היא, כחלק ממדיניות הרווחה הקולוניאלית, להבטיח את צורכי האוכלוסייה האזרחית, אבל תכנית 'תועלת', שאליה יועדו הבדים שנגנבו, היתה בדיוק הסבך הביורוקרטי שממנו סלד ז'בוטינסקי, ואילו הפעולה הישירה של האצ"ל הגשימה במפורש את רעיונותיו. התיקון הפיראטי שתיקן האצ"ל את תכנית הממשלה משקף הן את ההבדל בין השלטון הקולוניאלי הגדול למחתרת הלאומית הקטנה, והן את הדמיון ביניהם.

תמונה 2. הפתק שצירף האצ"ל לאריגי הצמר שחולקו לתושבי השכונות של תל אביב, יפו וסביבותיהן¹¹⁶

ייתכן כי חלוקת הבדים למעוטי היכולת נועדה גם למרק במידה כלשהי את מצפונם של אנשי האצ"ל, שאחרי ככלות הכול הכירו בכך שהשתתפו בשוד סחורה שנועדה לשוק האזרחי היהודי. יחסם של אנשי האצ"ל ל'החרמות' של רכוש אזרחי, בייחוד מן היישוב היהודי, לווה בזמנו ובדיעבד במסכת של לבטים וספקות שתורגמו להתגוננויות אפולוגטיות וסדקו את מעטה השריון הנוקשה של ההצדקה העצמית. דרך אחת להתגבר על תחושת האשמה היתה חיזוק האמונה כי המטרה מקדשת את האמצעים, כמו שתיאר מנחם מלצקי, שהשתתף בשוד הבדים כנהג של אחת המשאיות:

אחרי הפעולה היה לי זמן לחשוב על מה שקרה באותו יום. למעשה השתתפתי בשוד. האם לכך חונכתי בבית הוריי? מה קרה לערכי המוסר שלי? האם בשביל זה הצטרפתי לאצ"ל? בשביל לשדוד אריגים? אבל הידיעה כי האריגים יהפכו לכסף, והכסף יהפוך לברזל [נשק], וברזל נילחם בבריטים עד צאתם מארצנו, גברה על כל הפקפוקים

115 זאב ז'בוטינסקי, 'הגאולה הסוציאלית (שיחה)', פורסם במקור ביידיש, בעיתון דער מאמענט, 16.11.1934, מכון ז'בוטינסקי, ת - 24 / 1934 עב.

116 ארכיון מכון ז'בוטינסקי, תיק 40 - 22/7/31.

המוסריים [...] חיינו היו קודש לגירוש האנגלים והצלת שארית עמנו, ולמען מטרה זו חיינו מוכנים לגנוב, לשדוד, להרוס, להרוג וליהרג.¹¹⁷

טענה מקובלת אחרת היתה כי לנוכח צורכי הלחימה וחוסר נגישותו של האצ"ל להון הלאומי שבשליטתו של היישוב המאורגן, לא נותרה לו בררה אלא לפנות לאפיקי גיוס כספים מפוקפקים. 'פעולה זו', כתב ראם על שוד הבדים, 'שייכת לסוג הפעולות שאנו מבצעים בעל כורחנו'.¹¹⁸ עם זאת המחקר ההיסטורי טוען כי ככל שחלף הזמן, כך פחתה התלות הישירה בין מצבו הפיננסי של האצ"ל בשעה נתונה ובין היקפן של פעולות ה'רכש' שביצעו אנשיו, וכי בתקופת השיא של פעילותו חדלו אלו בהדרגה מלשמש פתרון למצוקה הנקודתית, ובמקום זאת היו רובד נוסף, רציף וקבוע בהתעצמותו של הארגון ובבניין כוחו.¹¹⁹

עוד אמצעי לשמירה על דימוי עצמי מוסרי לנוכח מעשים שמוסריותם מוטלת בספק היה הדגשת קיומו של קוד אתי פנימי, שהציב גבולות בין מותר לאסור בהתנהלות המחותרת והבדיל את אנשיה מגנבים 'מקצועיים' ומחברי הלח"י, שאותם צייר ראם כחסרי רסן, מי ש'שלחו ידם בכל' ולא היססו 'לחטוף ארנקי נשים ברחובות'.¹²⁰

מאמצייהם של אנשי האצ"ל להכשיר בשעתו ובדיעבד את שוד הבדים קשורים לוויכוח הציבורי על פעולות 'ההחרמה' של הארגון, שגרמו נזק והטילו מורא על אזרחים מן היישוב היהודי. מלבד תרומות מאוהדי המחותרת בארץ ומחוצה לה, היו לאצ"ל שני מקורות הכנסה עיקריים פלייליים. האחד היה מערך של גביית כספים באמצעות סחיטה של בעלי עסקים חוקיים וסוחרים יהודים בשוק השחור, באיזמים בפרסום מידע רגיש, בפגיעה פיזית או בהסגרה לרשויות החוק ולעתים בהתחזות לגורמי פיקוח רשמיים;¹²¹ והאחר היה מעשי שוד של כספים ומוצרים יקרי ערך.¹²² אחדים ממעשי השוד כווננו נגד ממשלת המנדט, כמו למשל שוד הבדים ושוד רכבת מתוחכם שביצע האצ"ל בראשית 1946.¹²³ בשל מעורבותה של המדינה הקולוניאלית בחברה האזרחית, פעולות אלה פגעו גם ביישוב היהודי כמו

117 מלצקי, אמת אחת ולא שתיים, עמ' 29.

118 מאיר ראם, 'סיפורו של חייל אצ"ל', חוברת מודפסת, ארכיון מכון ז'בוטינסקי, תיק פ-3/405, עמ' 3. ראו גם: הנ"ל, עם המשפחה הלוחמת, עמ' 120.

119 מרקס, 'מימון המרד', בתוך: מרקוביץקי, המורדים, עמ' 213-214.

120 ראם, עם המשפחה הלוחמת, עמ' 121.

121 חרובי, הבולשת חוקרת, עמ' 236; מרקס, 'אצ"ל ולח"י בארץ ישראל', א, עמ' 52-57; את"ה, תיק א' 112/1051. וראו עדות אישית לדוגמה אצל: ראם, עם המשפחה הלוחמת, עמ' 120-121. ראו גם מכתב אנונימי מאיש מן היישוב היהודי שפנה במאי 1945 למחלקה המדינית של הסוכנות בבקשה שישירו לו כיצד לפעול לאחר שקיבל דרישת תשלום של 500 לא"י מן האצ"ל. הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S25/5672.

122 מרקס, 'אצ"ל ולח"י בארץ ישראל', עמ' 65-72; 85-87; 90-92; 98-99; 105-108. הפירוט כאן אינו מתייחס ל'החרמות' נשק מבסיסים צבאיים, שלא היו חלק ממערך מימון המחותרת, אלא מחימושה.

123 מרקוביץקי, המפקד, עמ' 130.

שהודגם בנייתו שוד הבדים וכמו שנכון גם בנוגע לשוד הרכבת, שהכסף הממשלתי שנלקח ממנה יועד לתשלום משכורות לעובדי הממשלה, בכללם כאמור למעלה, גם יהודים רבים. רוב מעשי השוד שביצע האצ"ל כוונו ישירות נגד יעדים יהודיים, בעיקר בנקים ומוסדות פיננסיים ומסחריים ציבוריים ופרטיים.

תעשיית היהלומים המקומית הצעירה, שהוקמה והתפתחה בחסותו של משטר הפיקוח של ימי המלחמה, נהנתה מפופולריות מיוחדת בקרב האצ"ל כיעד למעשי שוד משתי סיבות עיקריות: סיבה כלכלית עולמית וסיבה חברתית-פוליטית מקומית. מבחינה כלכלית יהלומים, שהיחס בין ערכם הכספי לגודלם גבוה במיוחד, היו יקרי המציאות בתקופת מלחמת העולם השנייה וזכו לביקוש רב בקרב כל הצדדים הלוחמים. 'שוק שחור' גלובלי ער במיוחד התנהל סביב ענף זה, ואחד הצמתים המרכזיים של רשתות ההברחה שהזינו אותו היה המזרח התיכון, מוקד של מסחר לא חוקי במעורבות גרמנית בתקופת המלחמה.¹²⁴ מבחינה חברתית-פוליטית היתה תעשיית היהלומים בפלשתינה-א"י מרוחקת ממעגלי השליטה של המוסדות הלאומיים של היישוב היהודי ותנועת העבודה, שכן הענף בכללותו היה בעל נטייה מובהקת לאגף הימני של המערכת הפוליטית היהודית הן מצד בעלי המפעלים,¹²⁵ והן מצד העובדים בו.¹²⁶ תופעה זו לא היתה אנומליה מקרית, אלא פרי מדיניות קולוניאלית מכוונת – יצירת מסלול עוקף של ההגמוניה הממסדית ביישוב היהודי כדרך להבטיח שליטה בריטית בענף בעל החשיבות האסטרטגית.¹²⁷ הכדאיות הכלכלית של הסחר ביהלומים והעסקתם של אנשי אצ"ל במפעלי היהלומים כחלק מדריסת הרגל בענף של הסתדרות העובדים הלאומית, הרוויזיוניסטית, סללו את הדרך לריבוי 'החרמות' בענף, לעתים בהצהרה שהמטרה איננה לפגוע ביהלומנים היהודים, שמקצתם זדהו עם מטרות האצ"ל, אלא בחברות הביטוח הבריטיות שהיו אחראיות לפצות על הסחורה שנגנבה.¹²⁸ ענף היהלומים, שגם בו שלט המפקח על התעשיות הקלות, הוא עוד דוגמה לזיקה ההיסטורית בין פיקוח כלכלי קולוניאלי למאבק לאומי. כמו במקרה של שוד הבדים, יחסי הגומלין והתלות בין המדינה הקולוניאלית ובין גורמים ביישוב היהודי הם שסיפקו לאצ"ל כר נוח לפעולה ולגיטימציה עצמית לנגוס בהון 'בריטי'. אך מרקם יחסים צפוף זה הוא גם מה שהפך את הפגיעה במדינה הקולוניאלית לחרב פיפיות, שחודה הופנה כלפי היישוב היהודי לא פחות משכלפי השלטון הקולוניאלי.

ה'החרמות' של האצ"ל זכו ליחס שלילי בזרם המרכזי של היישוב היהודי, שהבליט את אופיין הפלילי. שוד הבדים למשל תואר בעיתונות היישוב בלשון דומה לזו שבה סוקרו

De-Vries, *Diamonds and War*, pp. 62, 68, 111, 123, 179, 225; Bartels, 'Policing 124
Politics: Crime and Conflict in British Mandate Palestine', pp. 103-105

De-Vries, *Diamonds and War*, p. 57 125

שם, עמ' 96-97. 126

שם, עמ' 38. 127

שם, עמ' 215-216. 128

מעשי פשע 'רגילים' – כ'שוד מזוין' של 'כנופיית בריונים'¹²⁹. נראה כי ההנהגה הפוליטית של היישוב היהודי המאורגן השתמשה בפשיעה הכלכלית של האצ"ל כדי להעמיק את הדה-לגיטימציה הציבורית של המחתרת ואת הרושם של ארגון קרימינלי, פורע חוק ונטול מוסר. שורה של כרוזי תעמולה אנונימיים שהוציאו המוסדות הלאומיים או למצער בירכו עליהם,¹³⁰ ביטאו בכוותם את עמדתו של היישוב היהודי המאורגן. אלה השתלחו בחברי אצ"ל (ולעתים במחתרות ה'פורשים' בכלל) על ש'דרכם – דרך הגנגסטרים להשגת אמצעים'.¹³¹ 'מי חוטף נהגים עברים ושודד מכוניותיהם? מי סוחט כסף באיומי אקדח מאזרחים עברים בארץ? מי גוזל כסף מבנקים ומצית חנויות יהודים?', שאל כרוז אחד רטורית.¹³² גם מקומן של התייחסויות ישירות לשוד הבדים לא נפקד מתוך ראייתו כחלק מדפוס פעילות פלילי פסול: 'מי שמחנך ילדים לגניבת אריגים, מלמד נערים לסחור בחשיש, שולח צעירים לשוד יהלומים, מאלץ חברים לסחוט "תרומות" בדרכי אלימות – יוצר ממילא אווירה של התנוונות ושחיתות מוסרית, שאין להציב לה אפיקים וכיוונים מוגדרים מראש', נכתב בכרוז אחר.¹³³ כרוז שתקף את בסיס הלגיטימציה העצמית של האצ"ל – הרעיון כי המרד המחתרתי הוא כלי אפקטיבי לניהול מאבק לאומי – תיאר בלעג את השוד ואת הישגיו המבצעיים שבהם התגאה האצ"ל: 'צעירים עברים בציון [ביצעו] מסע שחרור לאומי שלא היה דוגמתו, כתוצאה מפעולות קרב מזהירות נכבשו אריגים בריטיים' [ההדגשות במקור].¹³⁴ הקישור בין ה'טרור' ובין ה'החרמות', כשני פנים של התנהלות פורצת גדר ומסוכנת, עלה גם בכרוז משותף של תנועות הנוער ביישוב היהודי המאורגן, שבו נכתב כי: 'בשפיכת דם, במעשי רצח, בשוד ובהטלת אימים על הציבור היהודי – לא ניגאל'.¹³⁵

בנובמבר 1944 פרסם המשורר נתן אלתרמן את השיר האקטואלי 'פוליטיקה של פיסטולטים' (אקדחים) במדורו 'הטור השביעי' בעיתון דבר.¹³⁶ דומה כי בשיר זה ניסח אלתרמן בסגנונו את עמדתה של הנהגת היישוב היהודי המאורגן כלפי ארגוני ה'פורשים' בכלל (השיר כלל גם התייחסות לרצח הלורד מוין שביצע הלח"י) והאצ"ל בפרט. הבתים השני, השלישי והרביעי של השיר, המובאים כאן, כוללים רמיזה לשוד הבדים שאירע כחודש ימים קודם לכן ומתייחסים לפשיעה הכלכלית של האצ"ל כתו מאפיין עיקרי של פעילות הארגון:

129 'מעשה שוד גדול בוצע על ידי כנופיית בריונים', דבר, 8.10.1944, עמ' 1; 'שוד מזוין לאור היום בת'א',

משמר, 8.10.1944, עמ' 1; 3, p. 'Brazen Robbery in Tel Aviv', *Palestine Post*, 8.10.1944.

130 ולראיה, כרוזים אלה נמצאו ברובם בתיק ארכיון, השייך לחטיבת המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית בארכיון הציוני המרכזי, וכתרתו היא 'דברי דפוס וכרוזים נגד הטרור'.

131 כרוז ללא חתימה וללא תאריך, ככל הנראה 1946 או 1947, אצ"מ, תיק S25/5602.

132 אצ"מ, כרוז KRU/7753.

133 'עובדות וסיכומים: הוצאת משמר האומה', כרוז מאפריל 1945, אצ"מ, תיק S25/5602.

134 כרוז ללא חתימה וללא תאריך, 1944 או 1945 על פי ההקשר, אצ"מ, תיק S25/5602.

135 'הנוער המאורגן', כרוז משנת 1947, אצ"מ, כרוז KRU/3744.

136 'פוליטיקה של פיסטולטים', דבר, 10.11.1944, עמ' 2.

בְּמֵאָחַר, בְּמֵאָחַר בְּאֶמֶת,
 עַתָּה קָרָן הַסְּטִיבָה בְּעוֹלָם יוֹרֶדֶת,
 עָלָה עַל בְּמִתְנוּ הַמְּדִינִית הַפִּיֶסְטוֹלֵט
 לְבָנוֹת לְיְהוּדִים מוֹלְדֶת.

מְשׁוֹטְרִים רְגִילִים
 וּמְחֶסֶן סְחוּרָה
 הוּא עָלָה לְשֵׁאִים מְמִיטֵי סְחָרְחָרֶת.
 סְחִיטָה,
 אִיוֹם,
 מְסַכָּה שְׁחוּרָה...
 הוֹלְקֶת וְנִשְׁלָמֶת הַתְּפֹאֲרֶת.

וְדַבְּרֵי הַיָּמִים שֶׁל הָעַם הַנּוֹאֵשׁ,
 הַבּוֹדֵד, הַמְּרַדֵּף, הַנְּדָרֵף,
 מְתַעֲלֵים לְגַבְהֵן שֶׁל חוֹבְרוֹת 'הַפֶּלֶשׁ'
 רַק כֵּן!

אלתרמן, מתברר, חלק עם ראם איש האצ"ל עולם אחד של דימויים תרבותיים, אבל בשבילו היתה ההשוואה בין פעילות האצ"ל ובין ספרות הפשע וההרפתקאות הפופולרית אות לחרפה למחתרת, ולא בסיס להתפעלות מתעוזתה.

סיכום

שוד הבדים הגדול של האצ"ל התרחש בתקופת מעבר היסטורית בין עידן של שקט ביטחוני יחסי לשנים סוערות של מאבק ו אלימות. מבחינה פוליטית הוא היה חלק מדפוס הפעילות האנטי־קולוניאלית של האצ"ל על רצף מבצעי המרד בשלטון הבריטי. שוד הבדים הדגים את יכולותיו הטקטיות של האצ"ל כארגון גרילה, מימש את מטרותיו האידאולוגיות ושירת את מאמציו של הארגון לממן את פעילותו. הוא גם הפנה תשומת לב ציבורית לצדה הפלילי של כלכלת המחתרת, שאנשיה ראו בו אילוץ, ואילו מבקריה ראו בו סממן עיקרי למה שנתפס בעיניהם כאבדן דרך מוסרי. מי שהשתתפו בשוד הבדים לא היו עבריינים לתועלתם, אלא אנשי אידאולוגיה שפעלו בשם מאבק לאומי, אך בעיניהם של הנהגת היישוב היהודי המאורגן ונושאי דבריה הם היו מי שנוקטים את שיטותיהן הפסולות של כנופיות פשע. תשומת הלב לשוד הבדים, שבהיסטוריוגרפיה של האצ"ל הוא ואירועים מסוגו נתפסים בעלי חשיבות משנית, מאירה אפוא כיצד עמדה כלכלת המחתרת בלבו של הדיון הציבורי באצ"ל ובדרכו, לצד ובהשלמה לדיון ב'טרור', הזכור יותר.

זאת ועוד, התבוננות בסיפור שוד הבדים מבחינה חברתית-כלכלית, שחורגת מן ההקשר הפוליטי הצר, חושפת כי בהתאם למודל ההיסטורי-תאורטי שהעמיד חוקר כלכלת הגרילה תומס ניילור,¹³⁷ התקיימה רשת קשרים ענפה בין כלכלת המחתרת של האצ"ל ובין שתי מערכות כלכליות אחרות: כלכלת המלחמה של המדינה מזה ורשתות המסחר של השוק השחור מזה. מלחמת העולם השנייה יצרה אתר חדש של מפגש בין הממשלה לאזרחים, בפלשתינה-א"י וברחבי העולם – משטר הפיקוח הכלכלי של ימי המלחמה. משטר זה עיצב וניהל את המשק המקומי ואת השגרה של חיי הכלכלה בארץ, כפה מגבלות על השחקנים בשוק – חברות, סוחרים פרטיים וצרענים – ולעתים הציע להם הטבות. בחוקיו ובאילווציו כונן משטר הפיקוח את השוק השחור, צדה האפל של כלכלת המלחמה הרשמית. הסמכות הביצועית הרחבה שניתנה לפקידי משטר הפיקוח הביאה לידי חרמתו של רכוש פרטי באופן כוחני וספקי-חוקי, במטרה להוציאו מחזקת מה שהממשלה הגדירה לנחותה 'שוק שחור' ולהעבירו לרשותם של צרענים אזרחיים, שסבלו מהמחסור המלחמתי. שוד הבדים השתלב אפוא בדפוס מבוסס של תנועת חומרים בין ידיים פרטיות לידיים ממשלתיות ולהפך, דפוס שהיו בו יסודות של כוחניות, מראית עין של חוקיות וטענות לפעולה בשם ערכים מוסריים וטובת הכלל עוד בטרם נכנס האצ"ל לתמונה. על רקע זה אפשר לראות בשוד הבדים חלק מתופעה של משא ומתן מתמשך בין המדינה הקולוניאלית ובין יחידים וקבוצות בה על הנגישות למשאבים ציבוריים בתקופת המעורבות הממשלתית המוגברת של מלחמת העולם השנייה, תופעה שכדי לבסס את מציאותה ולעמוד על מלוא השלכותיה יש להמשיך ולהרחיב את העיון בה מעבר למסגרתו של מאמר זה.

הצלחתו של שוד הבדים התבססה על ניצול חולשה של השלטון – קיומם של מרחבי מגע וחפיפה בין הממשל ובין האוכלוסייה המקומית, שכן אלה חשפו אותו לפגיעתם של גורמים שמעוניינים בכך. מדובר במרחב גאוגרפי – מרכזו העירוני של היישוב היהודי שבו פעל האצ"ל במיומנות; אבל גם במרחב חברתי – משטר הפיקוח המלחמתי. מאחורי המושג השגור 'השלטון הבריטי' מתגלה דרך ההתבוננות בשוד הבדים מציאות של ממשל קולוניאלי מעורב, שבו עובדיה של יחידה ממשלתית שאמונה על ביצוע מדיניות השלטון כחלק מכלכלת המלחמה הם יהודים ארץ-ישראלים. פקידי 'האדמיניסטרציה הגאונית', שלבזיון שנגרם לה בשוד הבדים לעג ביטאון האצ"ל, לא היו בניה של האימפריה הבריטית, כי אם של היישוב היהודי. במבט אחרון שוד הבדים מלמד שהחלוקות הפוליטיות המקובלות בהיסטוריוגרפיה המקומית מוגבלות בתקפותן לתקופה שהמאמר עוסק בה: מנקודת מבט חברתית-כלכלית, בשלהי מלחמת העולם השנייה היו הממשל הקולוניאלי, החברה האזרחית והמחתרת הלוחמת שלובים זה בזה, ארוגים יחד בצפיפות כמו הבדים היקרים שהתנגלו ביניהם.